

I. 100 LAT ETNOLOGII W NIEPODLEGŁEJ RZECZPOSPOLITEJ

Zbigniew Jasiewicz

jasezb@amu.edu.pl

Instytut Etnologii i Antropologii kulturowej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

SKĄD, Z CZYM I W JAKI SPOSÓB ETNOGRAFIA/ETNOLOGIA/ANTROPOLOGIA POJAWIŁA SIĘ PRZED 100 LATY W ODRÓDZONYM PAŃSTWIE POLSKIM?

How ethnography/ethnology/anthropology appeared in the restored Polish state 100 years ago?

Streszczenie: Etnografia/etnologia/antropologia była obecna w państwie polskim, od początku jego przywróconego w roku 1918 istnienia, jako jedna z dyscyplin w ramach nauki narodowej. Stało się to możliwe dzięki pracy kilku pokoleń badaczy, którzy w trudnych warunkach zaborowych nadal, w II połowie XIX wieku, od dawna uprawianym zainteresowaniem poznawczym, kształt dyscypliny naukowej. Artykuł poświęcony jest omówieniu postaci, zdarzeń i okoliczności, które do tego doprowadziły.

Słowa kluczowe: polska etnografia, XIX-wieczni badacze, początki polskiej antropologii.

Abstract: Ethnography/ethnology/ anthropology was present in the Polish state, from the very beginning of its restoration in 1918, as one of the disciplines within the framework of national science. It became possible thanks to the work of several generations of researchers who in the second half of the 19th century, in the difficult times of Poland's partition, gave to their long-held cognitive interest the shape of a scientific discipline. The article is devoted to discussing persons, events and circumstances that led to this situation.

Keywords: Polish ethnography, 19th century researchers, the origins of Polish anthropology.

Etnografia/etnologia/antropologia była obecna w państwie polskim, od początku jego przywróconego w roku 1918 istnienia, jako jedna z dyscyplin w ramach nauki narodowej. Stało się to możliwe dzięki pracy kilku pokoleń badaczy, którzy w trudnych warunkach zaborowych nadali w II połowie XIX wieku od dawna uprawianym zainteresowaniom poznawczym kształt dyscypliny naukowej. W wartościowym dokumencie potwierdzającym tę obecność, jakim jest artykuł Jana Czekanowskiego *W sprawie potrzeb nauk antropologicznych w Polsce*, opublikowanym już w 1918 roku, wystąpiła w zespole, w którym „etnologia”, „etnografia”, „ludoznawstwo”, „folklorystyka” łączone były z antropologią fizyczną, zgodnie z poglądami prezentowanymi w piśmiennictwie polskim już od połowy XIX wieku (por. Jasiewicz 2011: 170 i n.). Czekanowski, nie tylko wybitny uczony, ale również skuteczny i ceniony organizator nauki, jedyny wówczas profesor uniwersytecki z obszaru nauk antropologicznych, domagał się dostarczenia na ich potrzeby środków, „licząc się z ich wielkim społecznym i politycznym znaczeniem”. Widział konieczność stworzenia warunków, w których uczeni polscy, także pracujący dotąd poza krajem i stanowiący „mniej lub więcej podrzędny dodatek do nauki obcej, przede wszystkim niemieckiej i rosyjskiej”, będą mogli rozwijać „naukę polską, odpowiednio reprezentującą nas wobec zagranicy i uzasadniającą nasze aspiracje kulturalne na forum międzynarodowym” (Czekanowski 1918: 202). Jednocześnie doceniał dokonania z czasów zaborów. Wymienił wielkich przodków: „uczonych niepowседневnej miary, o bezgranicznym poświęceniu, jak Kopernicki, Kolberg lub Karłowicz” (Czekanowski 1918: 201). Dalsza działalność dyscypliny będzie, jak stwierdził, kontynuacją: „Niezbędnych dla nas instytucji nie potrzebujemy tworzyć z niczego. W znacznym stopniu możemy się ograniczyć do reorganizowania, ożywiania i zrzeszania już istniejących, a to jest już do wiele łatwiejsze” (Czekanowski 1918: 203).

Etnografia/etnologia/antropologia polska pod zaborami

Przekształcenie się zainteresowań poznawczych w naukowe i powstanie dyscyplin naukowych było procesem, a nie aktem jednorazowym. Dokonywało się najpierw w państwach i narodach najbardziej zaawansowanych w danej dziedzinie wiedzy, aby później oddziaływać i powtarzać się w innych, o innych warunkach społeczno-kulturowych

i innych doświadczeniach poznawczych. Wyłaniająca się dyscyplina naukowa rozwijała się w postaci głównego jej nurtu, kształtującego naukę światową, oraz pozostających pod jej wpływem – i zarazem oddziałujących na nią – dyscyplin narodowych. Rozwój polskiej etnologii/antropologii, podobnie jak innych dyscyplin polskiej nauki, odbywał się w warunkach wyjątkowo trudnych. W XIX wieku, okresie przekształcania się etnograficznych czy etnologicznych zainteresowań badawczych w dyscyplinę naukową, Polska pozbawiona była własnej państwowości, ze wszystkimi wynikającymi stąd skutkami dla nauki narodowej. Kształtowanie się dyscypliny i jej działalność cechował brak ciągłości i rozproszenie, spowodowane przeszkodami w tworzeniu instytucji naukowych, stanowiących oparcie dla zespołów realizujących prace badawcze i sprzyjających ich przekazowi. Dokonywały się przede wszystkim dzięki aktywności jednostek, którym pozostawiono pewne możliwości działalności naukowej i korzystania z mecenatu ludzi zamożnych, dziedziczących majątki lub bogacących się.

Utrata państwowości nie tylko spowodowana była zaborem, ale również skutkowałą rozbiorami. Teren Rzeczypospolitej podzielony został przez sąsiadujące z nią państwa na trzy części, same w sobie już poprzednio zróżnicowane, włączone do trzech różnych organizmów politycznych o różnym potencjale gospodarczym i militarnym, różnych stosunkach społecznych, obszarach różnej wielkości, położonych w różnych miejscach na mapie Eurazji oraz o różnej strukturze etnicznej. W poszczególnych zaborach różny był także dramatyzm sytuacji związanych z wydarzeniami politycznymi, przede wszystkim powstaniem narodowymi, a także konfliktami społecznymi wewnątrz kraju. Stosunek władz państw zaborczych do mieszkańców zabranych terenów i ich kultury oraz tożsamości narodowej, zmieniający się zresztą w czasie, zależny był również od stosunków wewnętrznych w państwie zaborczym, w tym przyjmowanej ideologii narodowej, a także polityki zagranicznej. Ważna była ponadto, zwykle niedoceniana, różnica w obecności przedstawicieli grupy etnicznej dominującej w państwie zaborczym na zabranym terenie: duża liczba ludności niemieckiej w zaborze pruskim, w tym od dawna osiadłych mieszkańców wsi i miast, niewielka liczba Rosjan, głównie urzędników (nie licząc wojska), w zaborze rosyjskim, jeszcze mniejsza liczba urzędników Austriaków i Czechów oraz innych osiedlających się w Galicji. Nie bez znaczenia było także zamieszkiwanie w poszczególnych zaborach mniejszości etnicznych: ludności ukraińskiej, białoruskiej i żydowskiej.

Podział ziem Rzeczypospolitej na oddzielne części, utrudniający komunikację między nimi i je od siebie izolujący, nie był korzystny dla procesu kształtowania się nowoczesnego narodu, przebiegającego w Europie w XIX wieku, i związanego z nim rozwoju nauki narodowej. Stwarzał szczególną dynamikę polskiego życia narodowego, w tym naukowego, polegającą na wykorzystywaniu wszelkich otwierających się w jednym zaborze możliwości aktywizacji kulturalnej i naukowej, rekompensujących, choćby w części, represje i zahamowanie tej aktywności w innym. Przesuwanie się środka ciężkości rozwoju nauki polskiej z zaboru do zaboru w zależności od sytuacji w nich panującej, przy jednoczesnych próbach utrzymania kontaktów z badaczami i społeczeństwem z innych terenów Rzeczypospolitej, wyraźne w wielu dyscyplinach naukowych, jest widoczne również w kształtujących się naukach etnologicznych. Nauka polska, w tym etnografia/etnologia, w swojej działalności badawczej wszędzie tam, gdzie to było potrzebne i możliwe, traktowała rozdzielone zaborami ziemie jako całość, dziedzictwo Rzeczypospolitej, które należy utrzymać i odbudować. Lud etnicznie polski na tych ziemiach uznawano za ostoję swojskości i narodowości, natomiast lud niepolski – za „nasz”, zespolony z innymi mieszkańcami dawnej Rzeczypospolitej więzami wspólnej historii.

Zainteresowanie ludem i początek badań terenowych

Rozwój polskich zainteresowań etnologicznych i ich przekształcanie się w dyscyplinę naukową, które dokonało się w drugiej połowie XIX wieku, było przedmiotem wielu opracowań (por. Kutrzebianka 1948; Posern-Zieliński 1973; Sokolewicz 1987; Damrosz 1988; Jasiewicz 2011a). Rozwój ten był wynikiem działań dużej liczby ludzi zaangażowanych w poznawanie otaczającego ich świata, kontynuowanych z pokolenia na pokolenie, podejmowanych indywidualnie lub w zespołach, akceptowanych w środowisku uczonych i w szerszym społeczeństwie lub przyjmowanych obojętnie, a także krytycznie, i odrzucanych, często utrudnianych lub wręcz uniemożliwianych przez nieufne wobec nich władze państw zaborczych. Kierowane były one już od początków XIX wieku na opis i próby wyjaśniania i rozumienia zjawisk, które na długo stały się przedmiotem badań etnografii/etnologii/antropologii, zawsze cechującym się zmiennością i pewną nieokreślonością.

Najważniejsze były zainteresowania ludem własnym, oddalonym, wręcz egzotycznym na skutek „wytworzenia się u nas niesłychanej wprost obcości warstw wyższych i niższych” (Czekanowski 1918: 219), a jednocześnie istotnym gospodarczo i narodowo. Potwierdzone zostało wezwaniem Hugona Kołłątaja, zawartym w liście do księgarza i wydawcy krakowskiego Jana Maja, nakazującym poznanie „obyczajów pospółstwa we wszystkich prowincjach, województwach i powiatach” (1810: 38) – tekście traktowanym jako dokument założycielski etnografii polskiej (Posern-Zieliński 1973: 46). Gromadzenie opisów „właściwości ludu” wypełniło wiek XIX i dotrwało do dzisiaj. Pierwsze artykuły z materiałami dotyczącymi obrzędowości ludowej z Rusi Czerwonej, opublikowane w roku 1805, zawdzięczamy Ignacemu Lubicz-Czerwińskiemu. Był on również autorem *Okolicy Zadniestrskiej między Stryjem i Łomnicą...* (1811), uznanej za pierwszą polską monografię etnograficzną (Fischer b.r.: 1). Warte uwagi były ponadto artykuły opublikowane na początku XIX wieku w czasopismach wileńskich, przygotowane w tworzącym warunki dla poszukiwań naukowych środowisku kształtowanym przez Uniwersytet Wileński, największą i najbogatszą szkołę wyższą nie tylko w zaborze rosyjskim, ale w całym ówczesnym państwie rosyjskim. W „Dzienniku Wileńskim” Maria Czarnowska umieściła artykuł *Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowane* (1817), przynoszący informacje o obrzędach i wierzeniach ludowych w majątku Hubieńszczyzna w guberni mohylewskiej. Natomiast w „Tygodniku Wileńskim” ukazały się anonimowe *Ob-rzędy weselne ludu wiejskiego w guberni mińskiej... obserwowane* (1819), razem z poprzednim niezwykle ważne, nie tylko dla etnografii polskiej, jako wzorce dla opracowań materiałów z obserwacji terenowych. Największym i najważniejszym zbiorem materiałów ludoznawczych były jednak tomy *Ludu i Obrazów etnograficznych* wydane przez Oskara Kolberga oraz tomy z jego tek, ogłoszone po śmierci badacza przez Izydora Kopernickiego i Józefa Tretiaka, publikowane w latach 1857-1907. Dokumentacja zgromadzona przez Oskara Kolberga nie dotyczyła tylko ludności etnicznie polskiej, obejmowała również Rusinów, Ukraińców i Białorusinów, traktowanych jako „lud nasz”. Prowadzona była na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i utrzymywała pamięć o dawnych granicach poddanego rozbiorem państwa, tylko z rzadka je przekraczając.

Informacje o ludzie zawarte w źródłach pisanych, jak na to wskazują wymienione powyżej prace, nie wystarczały. Trzeba było wyjść poza

własne środowisko, uzyskać możliwość obserwacji i rozmów z przedstawicielami badanej grupy lub choćby namówić innych do dostarczania materiałów z takich działań. To właśnie zainteresowanie ludem doprowadziło na ziemiach polskich do rozwoju badań terenowych, tak ważnych i nierozzerwalnie związanych z etnografią/etnologią/antropologią, uznawanych za wyróżniającą je cechę, stanowiącą o ich odrębności. Już w *Liście* Hugona Kołłątaja z roku 1802 zawarte były wskazówki, jak gromadzić materiał dotyczący ludu. W roku 1805 opublikowane zostały *Punkta do zebrania postrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych*, zawierające pytania z zakresu czarów, medycyny i podań ludowych, przygotowane przez przyrodników z Uniwersytetu Wileńskiego. Liczba „instrukcji”, „kwestionariuszy”, „wskazówek”, „programów”, „ankiet” i „odezw”, ogłaszanych w XIX wieku i później, lawinowo wzrastała (por. Kamocki 1953). Zbierających materiały podzielić można na dwie grupy: badaczy „sedentarnych”, osiadłych, zwykle członków rodzin właścicieli majątków i ich gości oraz mieszkańców plebanii, a także „wędrownych”, bardziej zwykle zdeterminowanych. Do badaczy wędrujących należał Zorian Dołęga-Chodakowski, prowadzący poszukiwania na rozległych terenach etnicznie polskich, białoruskich, ukraińskich i rosyjskich, a także Oskar Kolberg, Wincenty Pol i inni. Dokumentalistów kultury ludowej odróżniało ponadto to, czy samodzielnie opracowywali i publikowali zebrane materiały, czy też gromadzili je i przekazywali w odpowiedzi na ukazujące się apele lub inne środki perswazji. Dotarcie do chłopskiej ludności wiejskiej nie było łatwe z powodu nieufności, a nawet wrogości tej ludności wobec obcych, wynikającej z trudnych warunków społecznych i materialnych - znaczna część XIX wieku to przecież pańszczyzna – a także polityki władz zaborczych. Oskar Kolberg, w swojej autobiografii, napisał:

Zapuszczać się dalej, zwłaszcza samemu a choćby i we dwójkę i trójkę, z kosturem w rękę, nie było wówczas podobieństwem, bo bojaźliwi chłopci, nieufni i podejrzliwi, na każdym kroku gotowi byli nieznanym sobie apostołom chwytając i odstawiać do powiatu jako missaryuszów narodowego rządu. Doświadczyłem tego w r. 1841 robiąc z Konopką wycieczkę do Czerska, gdzie oswobodzenie z ich rąk winni jedynie byliśmy rozumnej interwencji wójta miejscowej gminy (Oskar Kolberg 2014: 31).

Zestaw ludzi gromadzących materiały w terenie zmieniał się, w drugiej połowie XIX wieku zaliczono do nich i pojawiły się wśród nich również

osoby ze środowiska chłopskiego, co świadczyło o stopniowej, możliwej dzięki likwidacji pańszczyzny, zmianie w tej warstwie społecznej i w stosunku do niej. Do „zbieraczy” należeli wyspecjalizowani dokumentaliści, samodzielnie opracowujący zebrane dane, dominowali jednak miłośnicy „rzeczy ludowych” – amatorzy. Miano „ludoznawca” obejmowało zarówno zajmujących się kulturą ludową naukowców, jak i, jakże ważnych dla powiększania zasobów informacji, amatorów. Na pytanie, kto jest powołany do prowadzenia poszukiwań ludoznawczych, Roman Zawiliński, zasłużony dla rozwoju metodyki badań terenowych, wyrażając swoje pragnienia odpowiadające warunkom w Galicji, odpowiedział, podkreślając znaczenie bliskości i długotrwałości kontaktu z badanymi:

A więc w pierwszym rzędzie jednostki z pomiędzy ludu umiejące pisać, potem nauczyciele wiejscy, duchowieństwo parafialne, posiadacze wiejscy, a na koniec dopiero inteligencja miejska, mogąca na dłuższy czas zamieszkać między ludem (...). Wakacje, spędzone na wsi, nie dają zupełnie możliwości poznania ludu, nawet w zarysie (1887: 2).

Podjęmowana problematyka, która uznana została za przedmiot badań etnografii/etnologii/antropologii, była szersza niż tylko zainteresowania ludoznawcze. Należały do niej rozważania nad rozwojem ludzkości, ważne w okresie oświecenia (Stanisław Staszic, Hugo Kołłątaj), które nabrały znaczenia i były rozwijane w drugiej połowie XIX w. w pracach ewolucjonistów, nie tylko tłumaczonych, ale także autorów polskich (Adolf Strzelecki, Stanisław Ciszewski, Jan Karłowicz, Ludwik Krzywicki), i które były ważne również dla przedstawicieli szkoły kulturowo-historycznej (Stanisław Poniąkowski). Interesowano się ludami europejskimi, przede wszystkim słowiańskimi. Włączenie części ziem polskich do eurazjatyckiego państwa, jakim była Rosja, otworzyło drogę do kontaktów – przymusowych, na skutek zesłań, i dobrowolnych, w poszukiwaniu pracy, także kariery wojskowej – z pozaeuropejskimi (lub europejskimi, ale „egzotycznymi”) ludami tego imperium. Obydwie sytuacje kontaktów dostarczyły doświadczeń szczególnych, oczywiście odrębnych, utrwalanych nie tylko w pamiętnikach, ale także w pracach naukowych (Bronisław Grąbczewski, Edward Piekarski, Bronisław Piłsudski, Jan Talko-Hryniewicz, Waclaw Sieroszewski i wielu innych). Docierano także do innych kontynentów i prowadzono na nich badania, opuszczając ziemie polskie w charakterze emigrantów, stypendystów

instytucji wspierających naukę i uczestników ekspedycji naukowych (m.in. Jan Czekanowski, Stanisław Kubary, Bronisław Malinowski, Stefan Szolc-Rogoziński). Obecność na ziemiach polskiej mniejszości etnicznych i narodowych skłoniła do badań etnicznych, których prekursorem w początkach XIX wieku był Tadeusz Czacki. Interesowano się także „życiem domowym”, już bez podziału na stany i klasy społeczne, co uznać można za początki „antropologii codzienności”.

Współpraca interdyscyplinarna i krytyka źródeł

Różnorodność problematyki badawczej wymagała różnorodności źródeł. Źródła wywołane, pozyskane poprzez badania terenowe, uzupełniano wykorzystywanymi przez inne kierunki zainteresowań i dyscypliny naukowe, co tworzyło tak charakterystyczną dla etnologii/antropologii możliwość, a nawet konieczność, współpracy interdyscyplinarnej. Sięgano także po inne źródła, jakimi były m.in. literatura, dokumenty osobiste, ikonografia, wybrane przedmioty materialne. Stawiano źródłom wymagania, dostrzegano ich wielorakie uzależnienia, oddzielano gromadzenie źródeł od ich interpretacji, podejmowano ich krytykę, ważną część krytyki naukowej. Oskar Kolberg broni przed zarzutami Teofila Lenartowicza przyjęty przez siebie sposób zapisu pieśni, mających stanowić źródło naukowe: „Takimi, jakimi są, zbieracz je ma przedstawić, nie wolno mu w nich nic dodać ani ująć, jeśli chce być wiernym swemu zadaniu i zyskać zaufanie” (Kolberg 1965: 71).

Był świadom zależności opisu i towarzyszącej mu oceny rzeczywistości nie tylko od dostępności poznawanego przedmiotu, ale także od osobowości i przekonań dokumentalisty:

Wyrzec tu zdanie pod każdym względem sprawiedliwe i zadawalniające, jest rzeczą o tyle trudną, o ile zależną nie tylko od znajomości wszelkich żywota ludu szczegółów, ale nadto od usposobienia osobistego sprawozdawcy oraz od jego na lud sposobu zapatrywania się (Kolberg 1875, 1963:47).

Charakteryzując źródła, którymi posługuje się „etnografia powszechna”, wytworzone przez ludzi o różnych kompetencjach, sytuacji życiowej oraz różnych celach i osobowościach, Izidor Kopernicki napisał:

Pochodząc ze źródeł tak różnorodnych, wiadomości etnograficzne co do swej wiarygodności, gruntowności i ścisłości mają nader różną wartość naukową: największą mają te, które pochodzą od badaczy specjalnie uprawiających etnografię, lub podane przez geografów i przyrodników, dostatecznie oswojonych z zadaniami etnologii. Nader cenne i bogate są wiadomości etnograficzne podawane w opowiadaniach misjonarzy, urzędników itp.; lecz w nich niekiedy spotykają się fakta mniej lub więcej spaczony pod wpływem osobistych poglądów i uprzedzeń religijnych, politycznych i socjalnych (Kopernicki 1885: 6).

Krytyczny wobec wykorzystywanych źródeł był również Ludwik Krzywicki:

Już sam sposób dotychczasowy gromadzenia materiałów etnograficznych stawia w świetle podejrzanym wartość zebranych faktów. W większości wypadków pochodzą one z rąk misjonarzy lub zwykłych podróżników. Jedni i drudzy są spostrzegaczami dorywczymi, bez odpowiedniego przygotowania. Dodać do tego wypadka, że spostrzegacz udaje się z głową naładowaną subiektywizmem europejskim i przykrawa spotykane stosunki na modłę swojej cywilizacji (Krzywicki 1893, 1969: 55).

Postawa krytyczna, tak ważna w nauce, nie obejmowała tylko źródeł. Dotyczyła również metod analizy i interpretacji oraz teorii. Prawdziwym szokiem była książka Ryszarda Berwińskiego *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki* (1854). Jego krytyczny radykalizm polegał nie tylko na tym, że zakwestionował on trzy podstawowe cechy, które romantyczni badacze i literaci (i nie tylko oni) przyznawali literaturze ludowej, jakimi były starodawność, swojskość i samorodność (Brzozowska-Komorowska 1982: 21). Podważył tym samym sposób myślenia o ludzie, głównym przedmiocie studiów ludoznawczych, wskazując na jego historyczną zmienność i związki z resztą społeczeństwa: „Lud nie jest żadną potęgą niezależną od reszty społeczeństwa. Historia wywiera na niego czasowe swoje i doczesne wpływy” (1854, 2: 222).

Z poglądami Berwińskiego na lud i literaturę ludową nie zgadzał się Oskar Kolberg, który jednak, zarówno w swojej korespondencji, jak i w opublikowanych pracach, wymienia jego książkę. Przez większość badaczy książka ta była przemilczana. Kopernicki, dobry znawca dziejów polskich studiów ludoznawczych, odnotowuje Berwińskiego jako jedynie „badacza rzeczy ludowych z Wielkopolski” (1885: 19).

Na zwodniczość metody porównawczej, korzystającej z zainteresowania językami i kulturami Wschodu oraz starożytnymi, zwracało uwagę wielu badaczy, m.in. Antoni Nowosielski, sam z niej bez umiaru korzystający: „Wiem, że podobieństwa słów nie zawsze czegokolwiek dowodzą; że etymologia może czasem doprowadzić do najdziwniejszych wniosków” (1857, 1: 81).

Krytyka dotyczyła także koncentrowania się na gromadzeniu materiałów. Dostrzegano brak studiów interpretacyjnych, wyjaśniających i syntetyzujących, sprzyjających tworzeniu teorii. Erazm Majewski zachęca najzdolniejszych spośród zbieraczy, aby wzięli się do „...tak pożądaných już dzisiaj studiów, do analizy i syntezy, do porównań, uogólnień i wniosków. Tak jak jest obecnie, nie jest dobrze. Zbieramy i zbieramy...” (Majewski 1904: 431).

Upomnienia dotyczące braku opracowań syntetycznych płynęły także od przedstawicieli nauk pokrewnych. Kazimierz Nitsch, w pracy z roku 1910, napisał: „Synteza etnograficzna zupełnie u nas nie istnieje: mieliśmy tylko niestrudzonych zbieraczy, mieliśmy badaczy historii jednego szczegółu, nie było nikogo, kto by chciał i zdołał ująć ten luźny materiał w całość” (za Czekanowski 1946: 64).

Ku specjalizacji uczonych i instytucjonalizacji dyscypliny

Rozwijającej się na ziemiach polskich w II połowie XIX i na początku XX wieku dyscyplinie potrzebni byli wyspecjalizowani uczeni oraz instytucje naukowe ułatwiające prowadzenie badań i utrwalanie ich wyników. Niezbędne było także, stanowiące część działalności naukowej lub jej otoczenie, formułowanie celów dyscypliny, określanie jej przedmiotu, doskonalenie metod, formułowanie i przyjmowanie teorii, dyskusje nad jej kształtem, nadawana nazwa lub nazwy, terminologia dotycząca podstawowych dla niej pojęć, ustalanie stosunku do innych dyscyplin, tworzenie narzędzi ułatwiających przekazywanie specjalistycznej wiedzy i komunikowanie się w środowisku uczonych oraz upowszechnianie tej wiedzy w społeczeństwie, a także refleksja nad przeszłością, miejscem w teraźniejszości i przyszłością uprawianej dziedziny nauki.

Uczonymi pracującymi w ramach dyscypliny na ziemiach polskich pod koniec XIX i na początku XX wieku – w pół i w pełni profesjonalnymi, wykształconymi w szkołach wyższych na ziemiach polskich,

w Niemczech, Rosji, Szwajcarii i Francji, uprawiającymi interesującą ich dziedzinę wiedzy wąsko lub szerzej, bo w połączeniu z antropologią fizyczną, filologią, geografą, socjologią i historią – byli (wymieniam tylko najbardziej znaczących): Stanisław Ciszewski, Jan Czekanowski, Jan Karłowicz, Izidor Kopernicki, Ludwik Krzywicki i Stanisław Poniąkowski. Pierwszym profesjonalnym etnologiem polskim był Stanisław Ciszewski z doktoratem uzyskanym na Uniwersytecie w Lipsku w roku 1897. Doktoraty z zakresu nauk antropologicznych zdobywano także, od początku XX wieku, na uniwersytetach w Galicji. W roku 1906 z etnologii na Uniwersytecie Lwowskim doktoryzował się Ludwik Krzywicki. Jan Stanisław Bystroń na Uniwersytecie Jagiellońskim doktorat uzyskał w roku 1914, a habilitację w roku 1918. Franciszek Gawełek przewód doktorski rozpoczęty na Uniwersytecie Lwowskim zakończył w roku 1913 na Uniwersytecie Jagiellońskim (Armon 2001: 18 i n.). Wśród uczonych ważnych dla rozwoju etnologii polskiej nie sposób pominąć Oskara Kolberga. Choć uznawał siebie za „zbieracza” materiałów dotyczących kultury ludowej, zajmował się również ich systematyką i interpretowaniem oraz ogólnymi problemami dyscypliny, publikując m.in. artykuł *Obecne stanowisko etnografii* (1876).

Niezwykłe utrudnione w warunkach zaborów było tworzenie i utrzymywanie, tak ważnych dla życia naukowego, instytucji naukowych. Eustachy Tyszkiewicz, autor prac zawierających cenne materiały etnograficzne z Liwy i Białorusi (Čepaitienė 2014: 155 i in.), założył w Wilnie Muzeum Starożytności, z powstałym w roku 1862 pierwszym działem etnograficznym. Muzeum zostało zlikwidowane w roku 1863 (Michalski 1977: 229; Jasiewicz 2011a: 143 i n.). Szkoła Główna Warszawska, która rozpoczęła swoją działalność w tymże roku 1862, została zamknięta w roku 1869. Obie instytucje zniszczono w ramach represji związanych z powstaniem. Szkoła Główna, mimo krótkiego okresu działalności, była ważna dla rozwoju nauki polskiej, w tym etnologii/antropologii. W zespole wykładowców był Fryderyk Lewestam, autor haseł „antropologia” i „etnografia” w *Encyklopedii powszechnej* Samuela Orgelbranda. Szkoła wykształciła przyszłych badaczy zasłużonych dla dyscypliny i dziedzin pokrewnych, m.in. Jana Baudouin de Courtenay, Zygmunta Glogera i Lucjana Malinowskiego (Brzozowski 1987: 25, 138), w jej murach powstała pierwsza na ziemiach polskich praca magisterska z zakresu etnografii: *O literaturze podaniowej ludu polskiego*, napisana przez Władysława Nowickiego (Armon 2001: 17).

Najkorzystniejsze warunki instytucjonalnego rozwoju nauka polska uzyskała w zaborze austriackim, po nadaniu Galicji pod koniec lat 60. XIX wieku praw społeczno-politycznych, autonomii, której podstawą był samorząd lokalny, reprezentowany przez Sejm Krajowy we Lwowie. To w Krakowie powstała, w roku 1873, pierwsza na ziemiach polskich instytucja z nazwą dyscypliny: Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętności, której sekretarzował Izydor Kopernicki, z Sekcją Etnograficzną, kierowaną do roku 1890 przez Oskara Kolberga. Ważne były nie tylko posiedzenia Komisji i Sekcji, przygotowanie programów badań terenowych, działalność wydawnicza, której rezultatem były serie wydawnicze: *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej* (t. 1-18, 1877-1895); *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne* (t. 1-14, 1896-1919) oraz, później, *Prace i Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne* (t. 1-4, 1920-1925) i szereg monografii (Bieńkowski 1967: 70 i n.), ale także to, że próbowały objąć swoją działalnością wszystkie trzy zabory. Komisja stała się pierwszą w dziejach etnologii polskiej ogólnopolską placówką naukową, powołującą członków ze wszystkich zaborów, obejmującą całość ziem dawnej Rzeczypospolitej swą działalnością wydawniczą, kontaktującą się i usiłującą nieść pomoc w realizacji przedsięwzięć etnograficznych w innych ośrodkach. Interesującym przykładem było włączenie się do przygotowań organizacji oddziału etnograficznego wystawy urządzonej przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu z okazji odbywającego się tam w roku 1909 zjazdu berlińskiego Towarzystwa Antropologicznego (Jasiewicz 2011a: 208). To w ramach działalności Komisji Kopernicki domagał się w roku 1888 powołania towarzystwa etnograficznego. Idea ta zrealizowana została we Lwowie, gdzie 9 lutego 1895 roku odbyło się I Walne Zgromadzenie Towarzystwa Ludoznawczego, tak ważnego dla etnografii polskiej. Zakres działalności Towarzystwa, jak na to wskazują powołane sekcje, miał być szeroki, wykraczał poza cele wiązane wówczas z ludoznawstwem, był bliski współczesnej antropologii. Wiele sekcji nie podjęło jednak pracy, program tak pomyślany nie został zrealizowany. Członkami Towarzystwa zostali głównie nauczyciele i pracownicy naukowci, w tym Ukraińcy z Iwanem Franko, założono oddziały Towarzystwa w innych miastach Galicji. Powołano jednakże członków-korespondentów ze wszystkich zaborów. Nawiązano także kontakty z towarzystwami naukowymi i czasopismami z pozostałych ziem polskich, m.in. Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Poznaniu i redakcją „Wisły”

oraz z towarzystwami naukowymi i czasopismami ludoznawczymi z zagranicy. Pierwszy zeszyt „Ludu” – organu Towarzystwa, ważnego dla etnologii polskiej do dzisiaj – opuścił drukarnię na początku kwietnia 1895. (Kłodnicki 1997: 15 i n.). We Lwowie także powstała w roku 1910 pierwsza na polskim uniwersytecie katedra etnologii. Powołano na nią Stanisława Ciszewskiego, który jednakże już w roku 1912 zrezygnował z Katedry i profesury. Przejął ją w roku 1913 Jan Czekanowski i nadał jej nazwę Katedry Antropologii i Etnologii.

Mimo braku polskiego uniwersytetu i utrzymywanych długo represji druga połowa XIX i początek XX wieku były także w zaborze rosyjskim okresem poszerzania się kręgu pracujących w zakresie etnologii i zainteresowanych tymi pracami oraz tworzenia zespołów i instytucji. Najważniejsze było założenie w roku 1887 przez Jana Karłowicza „Wisły”, poprzedzonej wydawanym w latach 1881-1900, a następnie nieregularnie do 1914 roku, „Pamiętnikiem Fizjograficznym”, z działem antropologii, w którym publikowano rozprawy etnologiczne. „Wisła”, wzorowana na francuskiej „Melusine”, pierwszy polski periodyk z zakresu szeroko traktowanej etnologii, z wszystkimi działami nowoczesnego czasopisma, stała się substytutem instytucji naukowej. Zgromadziła szeroki krąg współpracowników ze wszystkich trzech zaborów, pełniła rolę szkoły badaczy terenowych. Informowała o nauce światowej, zamieszczała fragmenty prac etnologicznych autorów zagranicznych, m.in. Tylora, Morgana i Lubbocka. Stała się wzorem dla czasopism etnograficznych powstających w innych krajach słowiańskich. Jej redaktor, Jan Karłowicz, obok własnej twórczości naukowej inicjował i wspierał wydania książkowe dzieł wymienionych powyżej i innych badaczy, głównie ewolucjonistów, szeroko odbieranych i współkształtujących ideologię pozytywizmu. Początki instytucji etnologicznych związane były z gromadzeniem kolekcji obiektów etnograficznych i tworzeniem muzealnictwa etnograficznego. Zbiory etnograficzne zgromadzone w roku 1888 przy Ogrodzie Zoologicznym w Warszawie w roku 1896 przekazane zostały, wzbogacone o afrykańską kolekcję Leopolda Janikowskiego, warszawskiemu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa. Zajmował się nimi Stanisław Ciszewski. Przy tym Muzeum powstała w roku 1905 Pracownia Antropologiczna. Pracownia ta przeniesiona została w roku 1911 do działu badawczego Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W pionie korporacyjnym Towarzystwa od roku 1909 pracowała Komisja Antropologiczna kierowana przez Erazma Majewskiego. Pracownię Antropologiczną przekształcono w roku 1920, nadal w ramach

Towarzystwa, w Instytut Nauk Antropologicznych z Zakładem Etnologicznym. W Muzeum pozostała stworzona przez Stanisława Poniatońskiego w roku 1912 Pracownia Etnologiczna. Zarówno Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, jak i Towarzystwo Naukowe Warszawskie wspomagane były przez powstałą w roku 1881 „Kasę pomocy dla osób pracujących na polu naukowym im. dr. med. Józefa Mianowskiego”. Ta niezwykle dla nauki polskiej zasłużona instytucja, nazywana ministerstwem nauki polskiej w czasach niewoli, ważna była również dla etnologii i antropologii. Z jej funduszy opublikowano do roku 1917 ponad 20 dzieł z zakresu tych nauk, m.in. prace Kolberga i Glogera, a także tomy IV-XX (1880-1917) „Wisły”. Kasa udzielała również stypendiów, z takiego stypendium na wyjazd do Anglii skorzystała np. Maria Antonina Czaplicka. Wymienione powyżej instytucje stworzyły warunki dla profesjonalizacji uczonych. W Warszawie byli nimi wykształceni za granicą, wspomniani powyżej, Stanisław Ciszewski i Stanisław Poniatoński. Ważną rolę spełniały tajne, następnie ujawniane instytucje edukacyjne, zastępujące polskie szkoły wyższe. Na konspiracyjnym Uniwersytecie Latającym, którego początki sięgają roku 1882, etnografię i etnologię wykladał Ludwik Krzywicki. W działającym już jawnie, założonym w roku 1905 Towarzystwie Kursów Naukowych dołączył do niego Stanisław Poniatoński (Manugiewicz 1967: 66 i n.; Piskurewicz 1987: 60 i n.). Dawni współpracownicy „Wisły” zorganizowali w roku 1915, w warunkach znacznej liberalizacji polityki władz rosyjskich wobec Polaków i bezpośrednio przed wkroczeniem do stolicy wojsk niemieckich, stowarzyszenie pod nazwą Grono Miłośników Ludoznawstwa Polskiego. Powstało ono przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, przewodniczącym został Adam Kryński, a do Zarządu wszedł Stanisław Poniatoński. Główną formą działalności były zebrania z wykładami takich uczonych jak Ludwik Krzywicki, Marian Wawrzeńcki i Stanisław Poniatoński, a osiągnięciem wydawniczym – opublikowanie t. 20 „Wisły”, który ukazał się w roku 1916.

W zaborze pruskim koniec XIX wieku to nasilenie presji germanizacyjnej po zjednoczeniu Niemiec i powstaniu II Rzeszy w roku 1871, związane z antypolską polityką kanclerza Bismarcka. Odpowiedzią społeczeństwa polskiego była walka o zachowanie polskości, podjęta w ramach tzw. pracy organicznej, mającej na celu umocnienie pozycji gospodarczej i kulturalnej Polaków. Chłopi, zwani tutaj zwykle włościanami, najwcześniej na tym terenie uwłaszczeni i biorący udział w wyborach parlamentarnych, stali się cenionymi partnerami dla polskich ziemian

i mieszczan w solidarnościowych układach narodowych. Termin „lud” wcześniej stracił funkcje dystynktywne wskazywania na warstwę o odrębnej, archaicznej kulturze, stał się natomiast nośnikiem treści wspólnotowych. Ograniczono w zaborze pruskim możliwości budowania polskich instytucji naukowych, wnioski o utworzenie polskiego uniwersytetu w Poznaniu były odrzucane, wyjątkiem była Wyższa Szkoła Rolnicza im. Haliny w Żabikowie, powstała dzięki fundacji Augusta Cieszkowskiego, działająca w latach 1870-1876 – jedyna w tym czasie szkoła wyższa w zaborze pruskim. Represje te, a także inna tutaj społeczna pozycja „ludu”, spowodowały, że działalność w zakresie etnografii była skromna. Środowisko ludoznawców utworzyło się tutaj późno, wokół Heleny Cichowicz i jej córki Wiesławy. Helena Cichowicz, mając poparcie w Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Poznaniu, zorganizowała w roku 1910 Towarzystwo Ludoznawcze. Zabrakło w nim jednak profesjonalnych etnografów. Niedostatek polskich instytucji naukowych, siła oddziaływania niemieckich instytucji badawczych, a także skoncentrowanie się na pracy organicznej sprawiły, że również inne dziedziny nauki narodowej nie miały w zaborze pruskim warunków rozwoju. Ilościowa analiza naukometryczna wymiernych, ale wybranych „składników” nauki, zawsze dyskusyjna, wskazała, że wkład tego zaboru w rozwój nauki narodowej był niewielki, wyrażający się w poszczególnych jej elementach udziałem nie większym na ogół niż 10% (Kosiński 1981: 153).

Zainteresowania etnologiczne wsparcie instytucjonalne uzyskiwały już wcześniej. Ważna była w tym zakresie rola działającego od 1803 roku Uniwersytetu Wileńskiego. To w Wilnie przyrodnik Jędrzej Śniadecki publikuje traktat *Teoria jestestw organicznych* (1804-1811), w którym daje materialistyczny obraz rozwoju ludzkości. To w liście Adama Kazimierza Czartoryskiego z roku 1809 do drukarza, wydawcy i księgarza wileńskiego Józefa Zawadzkiego pojawił się termin „kultura”, zapewne po raz pierwszy w tekście polskim (Michalski 1958: 205). W Wilnie, w środowisku tworzonym przez Uniwersytet, ukazują się wspomniane już czasopisma zamieszczające artykuły zachęcające do badań terenowych nad kulturą ludową i publikujące ich wyniki. To w wydawnictwach wileńskich pojawiły się terminy mające oznaczać kształtującą się dyscyplinę naukową. W „Dzienniku Wileńskim” ogłoszono *Instrukcję do układania zapisów w przedmiocie historii*, tłumaczoną z rosyjskiego, w której odnalazłem pierwsze chyba zastosowanie terminu

„etnografia” w piśmiennictwie polskim (Instrukcja... 1816: 136, 138). Termin „antropologia” użyty został w tytule książki Józefa Jasińskiego, lekarza z Wileńszczyzny, i określony w nim jako nauka „o własnościach człowieka fizycznych i moralnych” (1818). Został również zastosowany w tytule dzieła Józefa Władysława Bychowca, znanego jedynie z prospektu: *Nauka o człowieku uważanym co do sprawności jego w życiu ze społecznymi ludźmi, czyli antropologia pod względem pragmatycznym* (1819), tu oddzielona od cech fizycznych człowieka. Bychowiec, przez wiele lat mieszkający w Wilnie, tego rodzaju antropologię zastosował w swojej broszurze dotyczącej Rosji, przedstawiającej Rosjan także pod względem „moralnym”, w znaczeniu ówczesnym społecznym, i „gustu” (1817). Na Uniwersytecie Wileńskim nie uzyskał pomocy, o którą prosił, Zorian Dołęga Chodakowski. Jego *O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem* (1818) zostało tam poddane ostrej krytyce m.in. przez Jana i Jędrzeja Śniadeckich (Jasiewicz 2011a: 42 i n.).

W Warszawie, w roku 1800, jeszcze za czasów panowania Prusaków, założone zostało Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, współpracujące z ośrodkiem wileńskim, zatwierdzone reskryptem króla pruskiego Fryderyka Wilhelma z roku 1802. Pozycję Towarzystwa potwierdził w roku 1815 car Aleksander I. Członkowie Towarzystwa, wybitni myśliciele oświeceniowi, położyli podwaliny pod rozwój dyscypliny. Hugo Kołłątaj napisał w roku 1802 wymieniony już, ważny w historii etnologii polskiej list do księgarza i wydawcy krakowskiego Jana Maja oraz kilka książek poświęconych rozważaniom nad pochodzeniem i rozwojem ludzkości, tak ważnym dla późniejszej etnologii/antropologii. Stanisław Staszic stworzył dzieło *Ród ludzki*, ogłoszone za jego życia w kształcie poematu dydaktycznego (1819-1820), zajmujące się podobną problematyką. Pierwszą próbą przedstawienia etnograficznej regionalizacji wszystkich ziem dawnej Rzeczypospolitej i uporządkowania dostępnego z nich materiału była praca *Lud polski* (1830) Łukasza Gołębiowskiego, sekretarza Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk.

Zabór rosyjski był jednocześnie terenem poddanym najsilniejszym wstrząsom politycznym, hamującym rozwój nauki, jakimi były powstania. Likwidowane były instytucje, ginęli lub tracili możliwości prowadzenia prac ludzie zajmujący się badaniami, przerywana była komunikacja w obrębie nauki, społeczeństwo kierowało wysiłki na przetrwanie. Represje po powstaniu listopadowym spowodowały likwidację Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, Uniwersytetu Wileńskiego i Uniwersytetu

Warszawskiego. Przygotowywany na pracownika tego ostatniego Uniwersytetu Andrzej Kucharski, wysłany w latach 1825-1830 w podróż naukową po krajach słowiańskich, w trakcie której zebrał materiały wykorzystane przez Oskara Kolberga, próbował pracować naukowo jako nauczyciel szkół średnich. Represje utrudniały także, długo po powstaniu, badania terenowe.

Mimo trudnej sytuacji pojawiły się w zaborze rosyjskim ważne prace etnograficzne, m.in. Oskara Kolberga *Pieśni ludu polskiego* (1857) oraz Antoniego Nowosielskiego (A. Marcinkowskiego) *Lud ukraiński* (1857) – monografia niepolskiej grupy etnicznej, zawierająca, obok materiałów dotyczących kultury Ukraińców, informacje o metodach i założeniach teoretycznych przyjętych przez autora, w części nie do zaakceptowania, ale interesujących w perspektywie rozwoju etnologii/antropologii kulturowej. Również w Wilnie ukazało się tłumaczenie pracy Jeana Juliena d’Omaliusa, wybitnego belgijskiego geologa, prekursora ewolucjonizmu, wydanej pod dwoma tytułami: *O plemionach rodzaju ludzkiego, czyli krótki zarys etnografii* oraz *O rasach ludzkich, czyli zasady etnografii* (1852). Książka stanowiła pierwszy wydany w języku polskim podręcznik etnologii; jednocześnie świadczyła o szerszych, niż tylko kultura ludowa, zainteresowaniach społeczeństwa. Po likwidacji polskich instytucji naukowych i niemożliwości ich tworzenia w wyniku represji popowstaniowych rolę dla nich przeznaczoną przejęły niektóre wydawnictwa. Dla etnologii ważne było czasopismo „Biblioteka Warszawska”, jedyny do roku 1876 polski periodyk ogólnonaukowy. To w „Bibliotece Warszawskiej”, za czasów, kiedy jej redaktorem był Kazimierz Władysław Wójcicki, Oskar Kolberg opublikował swój *List otwarty* (1865), zapowiadający poszerzony już, wykraczający poza zainteresowanie pieśniami, program badań. Taką instytucją stała się również *Encyklopedia powszechna* Samuela Orgelbranda, z 28 tomami wydanymi w latach 1859-1868, w których opublikowano wiele haseł związanych z naukami etnologicznymi autorstwa Jana Karłowicza i Ludwika Krzywickiego (Wrońska 1992: 17 i n.), a także Józefa Blizińskiego, Oskara Kolberga, Izydora Kopernickiego, Fryderyka Henryka Lewestama i Kazimierza Władysława Wójcickiego. Dla wymiany poglądów naukowych ważne były, w warunkach zaborów, „salony” ziemiańskie i mieszczańskie.

W Wielkim Księstwie Poznańskim do lat 70. XIX wieku warunki sprzyjały działalności stowarzyszeń polskich. W Szamotułach powstało w roku 1840 Towarzystwo Zbieraczyw Starożytności, uznawane za

pierwsze polskie stowarzyszenie historyczne (Kosiński 1981: 109), zainteresowane nie tylko gromadzeniem zabytków archeologicznych, ale również powieści i podań ludowych oraz zabytkowych przedmiotów wiejskich. W roku 1857 założone zostało Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu. Niektórzy spośród ich członków, m.in. Emil Kierski i Teobald Klepaczewski, zainteresowani byli kulturą ludową głównie ze względów społecznych: walki z zabobonami i oświaty ludu. Materiały etnograficzne zamieszcza i zachęca do ich gromadzenia wydawany w Lesznie „Przyjaciel Ludu” (1834-1842). Bogata była ówczesna działalność wydawnicza. Ukazują się *Pieśni ludu polskiego* Oskara Kolberga (1842) i inne prace folklorystyczne, tu wydawane są także wspomnienia i pamiętniki zesłańców syberyjskich zakazane w zaborze rosyjskim, zawierające materiały etnograficzne. Ujawniła się tak charakterystyczna dla tych czasów – i również później – komplementarność w działalności kulturalnej i naukowej w różnych zaborach. Najważniejsze jednak dla kształtującej się dyscypliny były dzieła miejscowych uczonych. Takim był wspomniany już Ryszard Berwiński z jego książką *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki* (1854). Inny spośród nich, profesor poznańskich szkół średnich Jan Rymarkiewicz, ogłasza w roku 1849 w czasopiśmie „Szkoła Polska” artykuł *Nauka o narodowości, czyli ethnologia*. Znaczenie artykułu polega na tym, że wymienia po raz pierwszy w piśmiennictwie polskim termin „etnologia”, wskazuje na jeden z jej przedmiotów, jakimi są sprawy etniczne i narodowe, zachęca do tworzenia uniwersyteckich katedr etnologii, a także wprowadza długo utrzymujące się rozróżnienie na etnologię, przeznaczoną do studiów porównawczych, syntetyzowania faktów i formułowania praw, oraz etnografię – dziedzinę badań empirycznych, gromadzącą materiał z badań terenowych.

W Galicji już w roku 1817 zapoczątkował swą działalność Zakład Narodowy im. Ossolińskich z biblioteką, która zgromadziła i ochroniła m.in. unikatowy w skali światowej zbiór prac ikonograficznych dokumentujących ubiory ludowe z początków XIX wieku Jerzego Głogowskiego i Kajetana Wawrzyńca Kielisińskiego (Błachowski 2011: 24 i in.). Zakład prowadził także wydawnictwo i muzeum. Stanowił ważny ośrodek kulturalny i naukowy w zaborze austriackim, oddziałujący również na inne ziemie polskie. Pracownik od roku 1845, a później jego dyrektor, August Bielowski, historyk, interesował się kulturą ludową Pokucia. Godnym uwagi postępowaniem w zakresie instytucjonalizacji etnografii były wykłady Wincentego Pola prowadzone na Uniwersytecie Jagiellońskim

na początku lat 50. XIX wieku. Etnografia, traktowana w nich początkowo jako subdyscyplina w ramach geografii, o czym świadczą przygotowane konspekty, uzyskała w późniejszych prelekcjach Pola status dyscypliny samodzielnej (Jasiewicz 2011a: 117 i n.).

W przeddzień niepodległości

Pierwsze dekady XX wieku, poprzedzające przywrócenie państwa polskiego, zastały etnologię/antropologię z pełnym zestawem komponentów niezbędnych dla dyscypliny naukowej. Charakter tego zestawu odzwierciedlały, co oczywiste, warunki, w jakich był kształtowany, a mianowicie brak narodowego państwa z poparciem dla nauki narodowej oraz utrudnienia stwarzane przez władze zaborców i podział ziem polskich. Dodatkowe trudności stwarzały, od roku 1914, zniszczenia spowodowane długotrwałą wojną. Działali profesjonalni uczeni, wspomagani przez amatorów gromadzących materiały ludoznawcze, przekraczający granice zaborów w celu prowadzenia badań i upowszechniania wiedzy. Pracowały instytucje, wspomagające lub realizujące cele dyscypliny, stowarzyszenia i placówki naukowe o charakterze badawczym, integrującym i umożliwiającym komunikację wewnątrz środowiska naukowego, edukacyjnym oraz zapewniającym mu wsparcie społeczne. Podejmowano problematykę tworzącą podstawowe zręby przedmiotu dyscypliny, zmienną oczywiście w czasie. Skumulowana została i utrwalona wiedza o źródłach, którymi posługiwała się etnologia/antropologia, i metodach ich pozyskiwania. Przejęto z nauki światowej lub tworzone teorie interpretujące badaną przez dyscyplinę dziedzinę rzeczywistości, ujawniane w przyjmowaniu założeń głównie ewolucjonizmu i szkoły kulturowo-historycznej. Nawiązano kontakty z nauką światową, nie tylko poprzez posługiwanie się literaturą w niej wytworzoną i jej tłumaczeniami na język polski, ale także przez wyjazdy na konferencje międzynarodowe oraz pracę w zagranicznych instytucjach naukowych lub dla nich. Warto przypomnieć, że to właśnie praca w tych instytucjach i współdziałanie w nich umożliwiły na początku XX wieku badania terenowe poza ziemiami polskimi Malinowskiemu, Czaplickiej, Czekanowskiemu, Poniatowskiemu i Frankowskiemu. Istniała krytyka naukowa, przygotowano narzędzia informacji naukowej, jakimi są

bibliografie, pojawiły się opracowania zawierające refleksję nad celami dyscypliny, zakresem jej działania i organizacją w wybranych krajach świata i na ziemiach polskich (por. Czaplicka 1911), próby całościowego jej ujęcia (tu Karłowicz 1906), a także omówienia jej historii. Zastanawiano się nad stosunkiem etnologii/antropologii do innych dyscyplin. Dyskutowano sprawę nazwy czy nazw dyscypliny, pojawiających się w piśmiennictwie polskim już od początku XIX wieku, ważną zarówno dla środowiska uczonych, jak i w kontaktach ze społeczeństwem. Na początku XX wieku stosowano trzy konwencje nazewnicze: określającą dyscyplinę nazwą zbiorczą „antropologia” lub „nauki antropologiczne”, z wyodrębnionymi w ich ramach „etnologia” i „etnografia” oraz innymi specjalnościami; wskazującą na etnologię, ze służącą jej etnografią i dołączoną folklorystyką, jako na samodzielną dyscyplinę akademicką; wprowadzającą nazwę „ludoznawstwo”, traktowaną jako spolszczenie a zarazem synonim etnologii i etnografii, obejmującą jednocześnie szeroki ruch społeczny zainteresowany ludem i gromadzący związane z nim materiały. Okres I wojny światowej wprowadził do etnologii polskiej problematykę wojenną. Powołano Polskie Archiwum Wojenne, którego sekretarzem był Bystrzeński, z „komitetami” w różnych miastach w Polsce, m.in. w Poznaniu, z centralą przy Akademii Umiejętności w Krakowie. Archiwum wydało „Odezwę” nawołującą do gromadzenia materiałów do „folkloru wojennego” i wskazującą na ich wartość (Odezwa... b. r.; Polskie instytucje... 1919).

Etnografia/etnologia/antropologia polska po odzyskaniu niepodległego państwa

Przedstawiony powyżej zarys dziejów dyscypliny w okresie zaborów wyjaśnia, skąd i z jakim dorobkiem pojawiła się ona w odrodzonym państwie. Dotychczasowe dokonania umożliwiły kontynuację, o której pisał Jan Czekanowski – kontynuację w nowych warunkach, które tworzyło narodowe państwo. Ważne były pomoc państwa, która zastąpiła mecenat osób prywatnych, budowanie przy tej pomocy nowych instytucji naukowych, a także, szczególnie istotne, poczucie sprawczości naukowców, dotąd rozproszonych, którzy stali się podmiotem zbiorowym. Nowe zadania stawiane przed nauką, w tym również przed etnografią, wynikały z potrzeb państwa i tworzącego je

społeczeństwa, z których najważniejszymi były zespolenie dotąd rozdzielonych zaborami dzielnic, integracja narodowa z uwzględnieniem upodmiotowienia warstwy chłopskiej oraz rozpoznanie trudności związanych ze współżyciem w tym państwie z odrębnymi grupami narodowymi i etnicznymi, tymi ostatnimi aspirującymi do przekształcenia się w narodowe.

Kadra naukowa

Dla kontynuowania i rozwoju nauki ważni byli wyspecjalizowani w zakresie dyscypliny pracownicy, w tym wybitni uczeni, o ukształtowanym autorytecie naukowym i społecznym. Tylko nieliczni posiadali, zdobyty wykładaniem na uniwersytetach i innych szkołach wyższych, status profesora. Początkowo było ich czterech: Stanisław Ciszewski, Jan Czekanowski, Ludwik Krzywicki i Stanisław Poniatowski, z niekiedy dołączanym Bronisławem Malinowskim. Ubolewano nad brakiem przygotowanych naukowo specjalistów w zakresie etnografii i etnologii (m.in. Sujkowski 1919: 89). Apelowano o powrót uczonych polskich z zagranicy, gdzie, jak pisał Czekanowski:

Stanowią oni mniej lub więcej podrzędny dodatek do nauki obcej, przede wszystkim niemieckiej i rosyjskiej (...). Społeczeństwu nie może też pozostawać obojętnym fakt, że dla większości wybitnych uczonych, podyktowany poczuciem obowiązku obywatelskiego, powrót do kraju, jest w obecnych warunkach w znacznym stopniu rezygnacją z europejskiej kariery naukowej (Czekanowski 1918: 202).

Starania o doprowadzenie do powrotu już konkretnego uczonego, Bronisława Malinowskiego, zalecał Kazimierz Moszyński:

Wybitnym specjalistą-etnologiem, pracującym stale naukowo zagranicą, jest Bronisław Malinowski. Oddaje się on przede wszystkim studiom socjologicznym (w węższym znaczeniu tego wyrazu) oraz religijologicznym. Gdyby udało się pozyskać go dla Polski, niezawodnie przyczyniłoby się to w znacznym stopniu do rozwoju nauk etnologicznych u nas (Moszyński 1929: 249).

W propozycjach podjęcia starań o sprowadzenie Malinowskiego do Polski Moszyńskiego wspierała Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowa (1929: 254). Obydwoje z całą pewnością wiedzieli, że starania te mają

niewielkie szanse na realizację. Malinowski, zaproszony do objęcia projektowanej Katedry Etnologii na Uniwersytecie Jagiellońskim, odmówił listem skierowanym do Dziekana Wydziału Filozoficznego z 12.09.1922 roku (za Paluch 1983: 22-23). Nie powróciła, aby pracować w Polsce, również Czaplicka, pierwsza kobieta wykładająca antropologię w Oksfordzie, która odwiedziła Warszawę w roku 1919 i 1920 (Kubica 2015: 330 i n.).

W okresie pierwszej dekady po odzyskaniu samodzielnego bytu państwowego, który jest objęty ramami tego opracowania, liczba profesorów powiększyła się. Było to związane z powstawaniem nowych katedr etnografii i etnologii, o których tworzenie nawoływał m.in. Antoni Sujkowski (1919: 89). Do ich grona aspirował Franciszek Gawełek. Po odrzuceniu w roku 1918 podania o zatrudnienie na nowo powstającym uniwersytecie – Wszechnicy Piastowskiej w Poznaniu – zwrócił się on w roku 1919 do Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, w którym także zamierzano utworzyć katedrę etnografii. Obiecał przygotowanie habilitacji, został formalnie powołany na stanowisko profesora Uniwersytetu Lubelskiego, zmarł jednakże we wrześniu tegoż roku (Ziajka 2010: 87-89). Katedrę Etnologii i Folkloru oraz stanowisko dyrektora Instytutu Etnologicznego Uniwersytetu w Poznaniu zgodził się objąć, w marcu 1919 roku, Jan Stanisław Bystron (Jasiewicz 2009: 17). Po opuszczeniu przez niego Poznania w roku 1925 i przejściu na katedrę w Uniwersytecie Jagiellońskim, kandydaturę na wakującą katedrę zgłosił Stefan Czarnowski. Podanie jego, jako uczonego nie gwarantującego prowadzenia badań terenowych, zostało jednakże „schowane pod sukno” przez dziekana Wydziału Filozoficznego i współzałożyciela Uniwersytetu w Poznaniu Józefa Kostrzewskiego, (Armon 2001: 23-24). Profesurę objął w roku 1926 Eugeniusz Frankowski. Po uzyskaniu habilitacji w roku 1922 stanowisko zastępcy profesora etnologii i etnografii na Uniwersytecie Wileńskim uzyskała w roku 1927 Cezaria Baudoin de Courtenay-Ehrenkretz (Zadrożyńska, Zamojska 2002: 4). Bystron wśród profesorów wymienia we Lwowie Czekanowskiego i Fischera, w Krakowie siebie oraz Moszyńskiego, w Lublinie Gawełka, w Wilnie docenturę Cezarii Ehrenkretz, a w Warszawie docentów Frankowskiego, Poniatowskiego i Czarnowskiego. Wspomina także pracującego poza szkolnictwem wyższym Erazma Majewskiego, nazywając go prehistorykiem zajmującym się pod koniec życia filozofią przyrody i społeczeństwa, oraz „etnografów egzotycznych”, do których zaliczył prowadzących badania na Syberii Sieroszewskiego, Piłsudskiego, Czaplicką i Poniatowskiego, w Afryce

Czekanowskiego oraz w Australii i na Pacyfiku Malinowskiego (Bystron 1926: 92-94). Najpełniejszą listę profesorów uniwersyteckich przedstawił Moszyński w swym omówieniu stanu polskiej etnologii i etnografii po roku 1925. Krytyczny jest wobec Adama Fischera, którego nazywa kompilatorem i popularyzatorem oraz porównuje z Biegeleisenem. Nazwiska się powtarzają, nowe jest, w porównaniu z wykazem Bystronia, nazwisko Ludwika Krzywickiego. Moszyński informuje także o muzealnikach, m.in. Sewerynie Udzieli, i wyróżniających się młodych badaczach, których działalność przypada jednak już na lata 30. XX wieku (Moszyński 1938: 140 i n.), nie objęte tym opracowaniem.

Wśród uczonych pracujących w ramach nauki polskiej lat 20. XX wieku występowały, podobnie zresztą jak i gdzie indziej, różnice w poglądach na funkcje nauki (Jaczewski 1987: 222). Fischer rozróżnił etnologię „czystą” i „stosowaną”, rozumiejąc jednakże pod tą ostatnią pomocniczość okazywaną innym dyscyplinom naukowym (1922: 91). O wielkim politycznym i społecznym znaczeniu nauk antropologicznych napisał Czekanowski, o czym już wspomniałem, domagając się od społeczeństwa zabezpieczenia działalności związanych z nimi instytucji naukowych (1918: 202). Wśród zadań społecznych i politycznych związanych z etnologią występowały obok siebie zarówno te znane z czasów zaborów, jak i nowe, biorące pod uwagę przywrócony byt państwowy. Sporadyczna była już obrona narodowości, przekonywanie, że:

Wiedza ludu, jego obrzędy, wierzenia i obyczaje stanowią o jego odrębności, są najdoskonalszą twierdzą niezdobytą dla wroga. (...) wiekowa kultura ludu była, jest i będzie największą ostoją polskości” (Frankowski 1923: 215, 217).

Pozostał natomiast pogląd, że lud jest „potężną podstawą narodu” (Fischer 1926: IV). Możliwe dopiero w warunkach istnienia własnego państwa były apele i podejmowane starania o wprowadzenie etnologii do szkół jako ważnego instrumentu pedagogiki społecznej. Czekanowski pisał o antropologii i etnografii:

Muszą się one znaleźć w szkole średniej przez wzgląd na swe znaczenie ogólnowychowawcze. Są one stanowczo niemniej ważne od zoologii i botaniki, a dla obywatela państwa demokratycznego, zmuszonego do wyrabiania sobie zdania w zawitych kwestiach społecznych, posiadają one o wiele większe znaczenie praktyczne, niż umiejętność czytania

Platona w oryginale. (...) Nic nie może tak skutecznie walczyć z przesądami, wyrastającymi w postaci „noblowej” pogardy do „rodzimego barbarzyństwa chłopą polskiego”, jak rozbudzenie w szkole zainteresowania do etnografii (1918: 218-219).

Najwyraźniej pozapoznawcze, społeczne i polityczne kompetencje i zadania etnologii/ludoznawstwa podkreślał Fischer, odnosząc się także do wieloetnicznego charakteru powstałego państwa:

Nie tylko w stosunku do obcego etnicznie terytorium, ale i w odniesieniu do własnej ojczyzny i własnego ludu, poznanie właściwości etnograficznych całego własnego państwowego terytorium ułatwiłoby nieraz zadania władzom świeckim, jak i duchownym. Ważne to szczególnie na tych obszarach, które pod względem etnograficznym mają charakter mieszany. Do odpowiedniego rządzenia obcym etnicznie obszarem musi się posiadać pełne zrozumienie psychiki danego ludu (Fischer 1926: 8).

Tenże autor napisał o pracach etnograficznych na Pomorzu: „(...) spór o stosunek Kaszubów do Polski wywołał obfitą literaturę, mającą wartość także dla etnografa (...). Badania te są pilne i konieczne wobec coraz bardziej rosnących ataków na tak zwany korytarz pomorski” (Fischer 1929: 55).

Bystroń natomiast zastosowania praktyczne etnologii/ludoznawstwa ograniczył do medycyny, pedagogiki i teologii pastoralnej (1926: 54 i n.). Dostrzegano znaczenie dyscypliny dla literatury i sztuki (Fischer 1926: 7-8).

Institucje wspierające

Oparciem dla grupy profesorów i innych pracujących w zakresie etnografii/etnologii były różnego rodzaju instytucje wspierające naukę. Nadal działała i rozwinęła swoją działalność instytucja społeczna, jaką była Kasa im. Mianowskiego, której drugą częścią nazwy stał się, od roku 1920, „Instytut Popierania Nauki”. Obok udzielania pomocy instytucjom naukowym i poszczególnym badaczom wydawała ona, od roku 1918, rocznik „Nauka Polska”, w którym publikowano m.in. odpowiedzi na kwestionariusze z prośbą o wypowiedzi na temat potrzeb nauki polskiej, rozesełane do pracowników nauki w roku 1918 i 1928. Kasa zorganizowała także Zjazdy Nauki Polskiej w 1920 i 1927 roku. Nową instytucją, od której oczekiwano

i otrzymywano wsparcie, osadzoną w strukturze administracji państwowej, było Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Wydział Nauki tegoż Ministerstwa subsydiował badania etnograficzne, pomagał instytucjom naukowym oraz umożliwiał wydawanie czasopism i prac zwartych (Towarzystwo... 1922: 1; Fischer 1926: IV; Czekanowski 1929: 238; Baudouin 1929: 253). Władza ustawodawcza w państwie, jaką sprawował Sejm, uchwaliła 13 lipca 1920 roku „Ustawę o szkołach akademickich” opracowaną na podstawie wzorów ustaw niemiecko-austriackich, która gwarantowała autonomię szkołom wyższym i zapewniała wysoką pozycję profesorom. Nikt nie miał prawa żądać od nich sprawozdań z działalności naukowej (Jaczewski 1987: 208). Kontynuowały swoje prace Katedra Etnologii i Antropologii Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie oraz Zakład Etnologiczny Instytutu Antropologii, przekształcony z Pracowni Etnologicznej Muzeum Przemysłu i Rolnictwa, przekazanej w roku 1911 pod opiekę Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. W roku 1921/1922 pracownikami tego Zakładu byli: Stanisław Poniatowski, kierownik; współpracownik etatowy Michał Federowski; starszy asystent Kazimierz Moszyński; laborant Stanisław Tuchband. Członkami Instytutu Nauk Antropologicznych, korporacji w ramach Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, do którego należał Zakład, było wielu etnologów i antropologów: Adam Chętnik, Stanisław Ciszewski, Stefan Czarnowski, Jan Czekanowski, Cezaria Ehrenkreutzowa, Michał Federowski, Adam Fischer, Eugeniusz Frankowski, Janina Klawówna, Ludwik Krzywicki, Regina Lilientalowa, Erazm Majewski, Bronisław Malinowski, Kazimierz Moszyński, Stanisław Poniatowski, Seweryn Udziela i Marian Wawrzeniecki (Skład... 1922, po s. 30). Komisja Antropologiczna Akademii Umiejętności, inna instytucja ukonstytuowana w czasach zaborów, tak bardzo zasłużona dla rozwoju etnologii, w roku 1926 przekształciła swoją Sekcję Etnograficzną w odrębną Komisję Etnograficzną PAU. Zrzeszała ona członków z wielu miast polskich i z zagranicy oraz prowadziła intensywną działalność wydawniczą w ramach serii „Prace Komisji Etnograficznej PAU” (Bieńkowski 1967: 74 i n.). Konieczne było jednakże organizowanie nowych instytucji naukowych, szkół wyższych i placówek badawczych, których brakowało w okresie zaboru. To przecież instytucje naukowe, tworząc warunki działalności naukowej, sprzyjały tworzeniu zespołów badawczych oraz gromadzeniu, wymianie i upowszechnianiu wiedzy. Umożliwiały również profesjonalizację uczonym, zapewniając im środki do życia. Czekanowski pisał:

Ludzi majątnych o zamiłowaniach naukowych spotykamy i wśród naszego społeczeństwa zbyt rzadko, by ich działalność, często nie pozbawiona zabarwienia dyletanckiego, mogła odgrywać większą rolę, niż w znacznie zamożniejszych krajach Zachodu. Posażne ożenki uczonych, nie będące dla rozwoju nauki niemieckiej bez znaczenia, nie wchodzi u nas zupełnie w rachubę, wobec odmiennej struktury naszego społeczeństwa (Czekanowski 1918: 202).

Tworzenia nowych instytucji naukowych i rozwoju już istniejących domagali się wszyscy antropologowie i etnologowie odpowiadający na łamach „Nauki Polskiej” na pytania ankiety w sprawie potrzeb nauki polskiej (Czekanowski 1918: 202 i n.; Moszyński 1929: 246 i n.; Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz 1929: 252 i n.). Podkreślano szczególną wagę nowych katedr etnologii, przede wszystkim tych zajmujących się etnografią Polski. Baudouin de Courtenay Ehrenkreutzowa stwierdziła:

Inaczej rzecz ma się u nas z etnologią i etnografią innych ludów, zwłaszcza ludów pozaeuropejskich. Nie mogą one odgrywać tej samej roli w polskiej kulturze naukowej, w organizacji studiów uniwersyteckich i zakładów etnologicznych, co etnologia Polski, Słowian lub wreszcie innych ludów czy terenów, genetycznie związanych z zabytkami etnografii polskiej; pomimo to nie może stać się ona „dziedzina zupełnie zaniedbaną”. Muszą powstać takie zakłady, które by były prowadzone przez etnologów, nie traktujących etnologii kultur pozaeuropejskich jako swej ubocznej specjalności, lecz w nich się specjalizujących. Oczywiście, ze względu na stan materialny Polski i zapotrzebowania naukowe, byłoby rzeczą zupełnie zbyteczną tworzenie katedr czy instytucji, poświęconych etnologii ogólnej, we wszystkich ośrodkach uniwersyteckich. Wystarczyło by utworzenie dwóch lub na razie nawet jednej katedry w mieście, posiadającym większe muzea etnograficzne, gdyż bez nich w ogóle wykłady etnologiczne tracą na wartości. To też sądzę, że zwłaszcza w stolicy, w której znajduje się centralne muzeum etnograficzne, stopniowo i planowo rozszerzane, powinny być dwie osobne katedry, jedna katedra etnologii i etnografii polskiej, druga katedra etnologii ogólnej i etnografii terenów nieeuropejskich (Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz 1929: 254).

Warto dodać, że pomysł swój, dotyczący dwóch katedr uniwersyteckich w Warszawie, uczona mogła zrealizować dopiero w roku 1935 (Sokolewicz 2007: 10).

Pierwsze katedry uniwersyteckie, instytuty i stowarzyszenia

Pierwszą nowo powstałą po odzyskaniu samodzielnego bytu państwowego katedrą była Katedra Etnologii i Folkloru na Uniwersytecie w Poznaniu oraz towarzyszący jej Instytut Etnologiczny, kierowane przez Jana Stanisława Bystronia, powołane wraz z całym Uniwersytetem w roku 1919. Tak wczesne stworzenie Uniwersytetu, przygotowywane zresztą od kilku już lat w ramach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i wspierane dotacjami przez Ministerium b. Dzielnicy Pruskiej (Udział... 1919: 602), spowodowane było długo hamowanymi pod zaborami potrzebami i aspiracjami społeczeństwa Poznania i Wielkopolski do posiadania szkoły wyższej, a powołanie w nim Katedry Etnologii – świadomością niedostatków w zakresie badań etnograficznych na terenie Polski zachodniej. Moszyński napisał: „Co się tyczy najbardziej dotkliwych braków w etnograficzno-opisowych badaniach na terenie Polski, to wskazać przede wszystkim należy na zupełne niemal zaniedbanie Poznańskiego” (1929: 248).

Kolejnymi tworzonymi katedrami były: Katedra Etnografii Polski na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, pod kierunkiem Adama Fischera, powołana w roku 1924; Katedra Etnologii i Etnografii Uniwersytetu Jagiellońskiego z Janem Stanisławem Bystroniem w 1925 roku oraz, na tymże Uniwersytecie, Katedra Etnologii i Etnografii Słowian, zorganizowana dla Kazimierza Moszyńskiego w 1926 roku, a także Katedra Etnologii i Etnografii na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, oddana Cezarii Baudouin de Coutenay Ehrenkreutz w 1927 roku (Czekanowski 1956: 21; Moszyński 1938: 138; Kutrzebianka 1948: 33 i n.). Wszystkie z odpowiadającymi im zakładami. Powołanie katedry oznaczało obecność profesora mającego prawa wykładania i kształcenia, natomiast instytutu lub zakładu – stworzenie zaplecza dla dydaktyki i badań, w tym zatrudnienie asystentów. Nowe katedry etnologii powstawały zarówno na uniwersytetach działających jeszcze w warunkach braku niepodległości, jak i tworzonych po jej odzyskaniu. Wraz z odbudową państwa liczba uniwersytetów podwoiła się. W roku 1918 było ich cztery, natomiast w roku 1929 już osiem (Kosiński 1981: 79-80).

Z badaniami i uniwersyteckim kształceniem etnologicznym wiązano konieczność rozwoju muzealnictwa. Pisali o niej wszyscy zabierający głos na łamach „Nauki Polskiej” uczeni: Czekanowski, Frankowski, Moszyński i Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz. Ta ostatnia,

podkreślając znaczenie, jakie muzea mają dla etnologii, domagała się tworzenia nie tylko muzeów publicznych, ale także przy uniwersyteckich zakładach etnologicznych:

Uważam też, że i w naszych uniwersytetach zakłady etnologii powinny posiadać małe podręczne muzea, planowo przez wykładowców tworzone, powstające np. z duplikatów okazów wielkich muzeów demonstracyjnych lub z materiałów uzyskanych z badań i ćwiczeń, prowadzonych w terenie, jeśli młodzież ma istotnie podczas studiów uniwersyteckich wyrabiać spostrzegawczość etnologiczną i zaprawiać się do badań w terenie (1929: 257).

Z własnych studiów pamiętam kolekcję obiektów etnograficznych zgromadzonych przez prof. Frankowskiego w Katedrze Etnografii Uniwersytetu Poznańskiego, z imponującym tribulum, oraz wykłady Profesora, w trakcie których demonstrował przedmioty wyciągnięte z szafy i kazał je opisywać nam, studentom.

Utworzone w roku 1895 we Lwowie Towarzystwo Ludoznawcze istniało nadal po 1918 roku, liczyło wówczas 228 członków, działalność jego sprowadzała się jednakże do sporadycznych walnych zgromadzeń, rzadkich odczytów i wydawania, dzięki determinacji jego sekretarza Adama Fischera, pisma „Lud” (Kłodnicki 1997: 39 i in.). Spadek aktywności Towarzystwa oraz jego skład, w którym przeważali nie-specjaliści w zakresie etnologii, głównie nauczyciele, spowodowały powstanie w roku 1921 nowego stowarzyszenia – Polskiego Towarzystwa Etnologicznego. Nie stanowiło ono jednakże konkurenta Towarzystwa Ludoznawczego, a jego emanację, tworzącą warunki działania dla profesjonalistów, o czym świadczy choćby jego nazwa. Zawiązane zostało 15.10.1921 roku przez 37 członków założycieli, wszystkich ze środowiska naukowego – etnologów, antropologów i przedstawicieli nauk pokrewnych. Przyjęło statut, w którym wymieniono zadania Towarzystwa, z których głównym było „badanie kultury duchowej i materialnej ludów na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej” (Frankowski 1922: 71). Przewodniczącym został Jan Czekanowski, a sekretarzem generalnym Eugeniusz Frankowski. To ci dwaj uczeni byli inicjatorami powstania Towarzystwa, a następnie próbowali je uaktywnić. Siedziba Towarzystwa mieściła się w gmachu Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie, Krakowskie Przedmieście 66, a więc w budynku mieszczącym Muzeum Etnograficzne. Towarzystwo ustanowiło, zapisując to w Statucie, swoim organem „Lud”. Tomy tego

czasopisma od t. 21 (1922) do t. 31 (1932) ukazywały się z informacją, że stanowi ono organ Polskiego Towarzystwa Etnologicznego i wydawane jest przez Towarzystwo Ludoznawcze. Wydawnictwem Polskiego Towarzystwa Etnologicznego uczyniono także „Wisłę”, traktowaną raczej jako seria wydawnicza, z autorem, który każdorazowo dołączany był do Komitetu Redakcyjnego. Ukazał się w roku 1922 z. 1, t. 21 „Wisły”, wypełniony studium etnologicznym Stanisława Ciszewskiego dotyczącym soli.

Ważną inicjatywą Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, zrealizowaną w niewielkim, niestety, zakresie, było stworzenie placówki informacyjno-dokumentacyjnej – Centralnego Biura Etnologicznego. Potrzebę założenia tego rodzaju instytucji zgłaszał Czekanowski już wcześniej, wskazując na Biuro Etnograficzne działające w Brukseli (1918: 217). Wzorem wszystkich „biur” było Bureau of American Ethnology, założone w roku 1879, które wymieniła Maria Czaplicka, informując o etnologii w Stanach Zjednoczonych i braku tego rodzaju placówki w etnologii brytyjskiej (1911: 194, 210). Wiemy o tym, że Biuro powiązane było z Muzeum Etnograficznym dwojako: poprzez jego lokalizację w pomieszczeniach Muzeum w Warszawie, ul. Krakowskie Przedmieście nr 66, I piętro, oraz za pośrednictwem Eugeniusza Frankowskiego, będącego jednocześnie dyrektorem Muzeum i sekretarzem generalnym Polskiego Towarzystwa Etnologicznego, którego Biuro było agendą. Frankowski i Jan Czekanowski byli tymi, którzy zabiegali o powołanie Biura i określili jego cele oraz zadania. Naczelnym celem było gromadzenie informacji po to, aby ułatwić pracę ludoznawcom. Planowano zorganizowanie sieci współpracowników terenowych, przygotowanie spisu czasopism i innych druków ważnych dla etnologii, rozproszonych po bibliotekach publicznych i prywatnych, sporządzenie wykazu „przedmiotów z zakresu ludoznawstwa naszego i obcego” w zbiorach na ziemiach polskich, a także wykazów fotografii i rysunków, rękopisów, przeźroczy, klisz fotograficznych i drukarskich oraz pozyskanie wzorów kartek katalogowych ze wszystkich bibliotek i muzeów w Polsce. Zamierzano ponadto przygotować kartograficzne przedstawienie obszarów Polski już opracowanych i zalecanych do badań, wykaz zagadnień badawczych i kwestionariusze do nich oraz księgę adresową zajmujących się etnologią (Czekanowski 1918: 217-218; Frankowski 1922: 76; Frankowski 1923: 207). Informacji o wykonanych pracach jest niewiele. Nakładem Biura ukazał się już wymieniony t. 21 „Wisły”, a w siedzibie Biura miał miejsce, w roku 1926, zjazd profesorów etnologii i etnografii (Zjazd... 1927: 126). O tym, że

działalność Biura nie była zadowalająca i nie warta była przypomnienia, świadczą wypowiedzi z żądaniami powołania podobnej instytucji, bez wzmiankowania o Biurze (Moszyński 1929: 247; Baudouin de Courtenay Ehrenkretz 1929: 253).

Organizowano także inne instytucje, poza systemem szkolnictwa wyższego czy tylko w pośrednim z nim związku, podejmujące zadania bliskie etnologii i wymagające udziału profesjonalnych etnologów lub osób o zainteresowaniach etnologicznych. Posiadały one różny status: instytutów, komisji i komitetów, powoływanych w większości jako stowarzyszenia. Należały do nich m.in. Instytut Badania Spraw Narodowościowych, założony w roku 1921, który rozwinął swoją działalność w ramach powiązanej z administracją państwową Komisji Badań Ziem Wschodnich, i Instytut Bałtycki, powstały w Toruniu w roku 1925 (Jaczewski 1987: 209; Olszewski 2001: 6 i n.). W roku 1930 powstał w Wilnie Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej z sekcją etnograficzno-geograficzną kierowaną przez C. Ehrenkretzową, której sekretarzewała Maria Prüfferowa (Paprocka 2001: 10). Ważne zadanie kontaktów z etnologami, głównie z krajów słowiańskich, pełnił „Lud Słowiański”, pierwsze polskie czasopismo z zakresu nauk antropologicznych o charakterze międzynarodowym, założone w roku 1929, w którym artykuły publikowano w językach polskim, czeskim, rosyjskim, niemieckim i francuskim. Założone i redagowane przez dialektologa Kazimierza Nitscha i etnologa Kazimierza Moszyńskiego, mogło się ukazać dzięki pomocy powołanego w roku 1928 Funduszu Kultury Narodowej, mającego wspierać twórczość naukową i artystyczną (Jaczewski 1987: 226). Przedsięwzięciem międzynarodowym mającym znaczenie dla dyscypliny był także II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów, o charakterze podróży naukowej, która objęła Warszawę, Lwów, Kraków i Wilno. Był ważny, bo promował naukę polską i sprzyjał kontaktom z zagranicą. Spośród ośmiu sekcji Zjazdu sekcja 6 przeznaczona została dla etnologii i antropologii (Drugi... 1927: 126 i n.).

Obok przedstawionych powyżej tekstów, wywołanych ankietami Kasy im. Mianowskiego, wskazujących na potrzeby dyscypliny, pojawiły się na początku lat 20. XX wieku w niezwykłym zagęszczeniu artykuły o charakterze normatywno-programowym. Ich celem było określenie charakteru etnologii, jej przedmiotu, źródeł, metodologii oraz stosunku do innych dyscyplin. Były związane z powstaniem państwa, zmierzały do uporządkowania dyscypliny i zdobycia dla niej jak najlepszej pozycji w nauce

narodowej, świadczyły o umacnianym poczuciu sprawczości uczonych i ich odpowiedzialności. Także one nie powstawały z niczego; poprzedzały je opracowania sprzed odzyskania niepodległości, takie choćby, jak Kolberga (1876, 1971), Kopernickiego (1885) i Czaplickiej (1910), pozabawione jednakże perspektywy, jaką stwarzało niepodległe państwo.

Tożsamość dyscypliny

Wysiłek określenia tożsamości dyscypliny podjęli, we wczesnych latach 20. XX wieku, uczeni posługujący się odmiennymi założeniami metodycznymi i teoretycznymi oraz posiadający różne doświadczenie życiowe i badawcze: Poniatowski (1922), Czekanowski (1922), Fischer (1922) oraz Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz (1923). Byli świadomi występujących różnic, Poniatowski dostrzegł potrzebę rozważań i dyskusji dotyczących dyscypliny, stwierdził: „różnice zbyt znaczne, jakie właśnie zachodzą w poglądach na etnologię, są przeszkodą dla jej dalszego rozwoju” (1922: 1).

Owe różnice dotyczyły nie tylko polskiego środowiska etnologicznego. Poniatowski, przyjmując perspektywę nauki w skali świata, tylko sporadycznie odwołuje się do autorów polskich i innych słowiańskich; uznaje, że ich poglądy są w znacznej mierze odbiciem nauki zachodniej (1922: 2). Przekonuje, że rozwój historyczny etnologii doprowadził do jej uniezależnienia się od antropologii, nadał jej charakter humanistyczny, że metoda historyczna ma w niej przewagę nad przyrodniczą. Przyznaje jej, jako nauce, samodzielność, umieszcza ją w zespole nauk socjologicznych. Etnologię traktuje jako złożoną z dwóch części albo nauk: etnologii ogólnej, zajmującej się wytworami kulturowymi ludów niecywilizowanych, oraz etnologii szczegółowej lub etnografii, której przedmiotem są ludy niecywilizowane. Materiały z badań kultury ludowej ludów cywilizowanych widzi, obok archeologicznych, jako pomocnicze w studiach nad ludami niecywilizowanymi. Zajmujące się nimi folklor i ludoznawstwo gotów jest jednak uznać za działy etnografii (1922:15). Uważa, że terminy tłumaczone, a takim jest ludoznawstwo, mogą być przydatne w popularyzacji nauki, natomiast dla samej nauki są zbyteczne i mogą być źródłem nieporozumień (1922: 4). Przewiduje zanik etnologii ogólnej w wyniku rozwoju nauk badających poszczególne działy kultury ludów cywilizowanych, natomiast jest pewien utrzymania się etnografii,

także z powodu specyfiki jej metod i źródeł, i domaga się zrozumienia, że „etnografia musi być historią ludów niecywilizowanych” (1922: 18).

Zwolennikiem umieszczenia etnologii w ramach nauk antropologicznych jest Czekanowski. Obok antropologii i etnologii należą do nich jeszcze etnografia i archeologia (1922: 5). Etnografia dostarcza monograficznych opisów poszczególnych ludów, z ich instytucjami społecznymi i zespołami wytworów materialnych. Etnologia natomiast ujmuje zjawiska kulturowe porównawczo. Nauki te, z dołączoną historią kultury, „stanowią w istocie trzy postacie socjologii opisowej i różnią się pomiędzy sobą tylko punktem widzenia” (1922: 12). To one dostarczają możliwości „rekonstruowania przeszłości w teraźniejszości” po uwzględnieniu faktu, że rozpowszechnianie się zjawisk kulturowych przebiega z różną szybkością w różnych kategoriach tych zjawisk (1922: 13-14). Nauki antropologiczne, w których połączono przyrodnicze podejście do człowieka z socjologicznym, stworzyły „grupę, związaną najściślejszą wymianą usług, wspólnymi instytucjami naukowymi i wspólnymi wydawnictwami” (1922:3-4).

Na sprawach etnologii koncentruje się Fischer. Jest ona odrębną nauką, jej przedmiotem są ludy i ich kultura, istotą etnologii jest porównywanie, zresztą nie tylko, także objaśnianie, do którego materiał przygotowuje etnografia (1922: 84, 88). Przeciwstawia się zastępowaniu etnologii, etnografii i folkloru (używa tego ostatniego określenia mimo tego, że znana już była w piśmiennictwie polskim nazwa „folklorystyka”) terminem „ludoznawstwo” (1922: 86). Podział ludów na „cywilizowane” i „niecywilizowane” uznaje za błędny (1922: 86). Korzystając z odzyskania samodzielnego bytu państwowego domaga się wprowadzenia etnologii do programów wykształcenia ogólnego, dzięki czemu: „w naszych obecnych warunkach społeczeństwo uzyska pewne cenne wskazówki odnośnie do tak trudnych niektórych problemów życia narodowego” (1922: 92).

Cezaria Baudouin de Courtenay-Ehrenkrechtz koncentruje się na relacjach między materiałem a przedmiotem etnologii. Materiały naukowe, które bywają wspólne dla wielu dyscyplin, stają się przedmiotem nauki, będącym wytworem czynności naukowych, przez związanie z nimi problemów swoistych dla danej nauki (1923: 28). Zwraca uwagę na problemy metody i teorii etnologicznej. Materiał etnologiczny uzyskuje się poprzez obserwację, są nim wyłącznie wytwory kulturowe przekazywane drogą tradycji, stanowiące „historyczną teraźniejszość” (1923: 31). Zespoły wytworów przekazywane drogą tradycji znajdujemy przede

wszystkim u ludów, które nazywa „tak zwanymi pierwotnymi” i to głównie nimi zajmują się etnologowie. Jednak nie tylko nimi, autorka w jednym zdaniu wymienia mieszkania palowe na Nowej Gwinei oraz chatę kurną na granicy polsko-litewskiej (1923: 28). Wytwory przekazywane drogą tradycji odnajdujemy przecież także wśród zespołów ludzkich żyjących życiem „historycznym”, w „najruchliwszych centrach życia współczesnego” (1922: 30). Akceptuje możliwość rekonstrukcji nieznannej przeszłości wytworu przy pomocy metody porównawczej, szeregowanie wytworów według ich względnego następstwa w czasie uznaje za dostarczające pożytecznych możliwości interpretacji zjawisk (1923: 30). Wszyscy autorzy, także w swych późniejszych pracach, podkreślają konieczność współpracy etnologii z innymi dyscyplinami naukowymi. Fischer omawia związki etnografii i etnologii z geografą, historią, głównie z historią kultury, religii i osadnictwa, z prehistorią, orientalistyką i językoznawstwem oraz innymi specjalizacjami w zakresie filologii, socjologią, naukami prawniczymi i psychologią (1922: 86 i n.). Etnografia polska nie może się także izolować od innych etnografii narodowych, ze względu na konieczność sięgania zarówno do materiału przez nie dostarczanego, jak i do powstałych w nich koncepcji. Jako szczególnie ważny Bystron podkreślił związek etnografii/ludoznawstwa polskiego ze słowiańskim, ale także germańskim, w tym niemieckim, romańskim i celtyckim, bałtyckim, fińskim i węgierskim (1926: 95 i n.). Umacniająca się nauka narodowa miała być głównym źródłem informacji o sprawach polskich i uczestnikiem międzynarodowego życia naukowego: „Powinniśmy bowiem dążyć przede wszystkim do tego, aby we wszystkim, co dotyczy Polski, być najgłówniejszym i najautorytatywniejszym źródłem (Czekanowski 1918: 210-211).” Kontaktów z zagranicą nie traktowano jednak jako najważniejsze:

W obecnym stadium nauk etnologicznych w Polsce, wobec całkowitego zaabsorbowania fachowców przez prace u podstaw i związany z tym brak czasu, bezpośredni kontakt z zagranicą musi być ograniczony do prywatnej korespondencji oraz do brania udziału w już zorganizowanych okresowych zjazdach, wreszcie do wyjazdów zagranicę dla studiów bibliotecznych lub terenowych (Moszyński 1929: 249).

Podnoszono potrzebę przygotowania podręcznika etnologii oraz zarysu etnograficznego ziem polskich (Czekanowski 1918: 220). W odpowiedziach na ankietę Kasy im. Mianowskiego

odnotowano – z zadowoleniem – pojawienie się *Wstępu do ludoznawstwa polskiego* Bystronia oraz *Ludu polskiego. Podręcznika etnografii Polski* Fischera, obu pozycji opublikowanych w roku 1926 (Baudoin de Courtenay-Ehrenkreutz 1929: 250; Moszyński 1929: 248). Wiele miejsca zajmują w nich omówienia dyscypliny, którą się zajmują. W książce Fischera jest nią etnografia, natomiast u Bystronia – ludoznawstwo. Autor ten stwierdza:

W Polsce możemy zawsze zamiast ludoznawstwa mówić o etnografii, choć nie odwrotnie. Etnografię określić możemy jako naukę, opisującą kulturę poszczególnych grup, a więc także i polskiej, włoskiej czy węgierskiej, przy czym praktycznie ograniczamy się do kultury ludowej. Ludoznawstwo natomiast w założeniu swym bada grupy kulturalne tylko w zakresie kultury ludowej, a więc można używać tego terminu tylko w stosunku do tych grup, gdzie obok kultury zorganizowanej i usystematyzowanej, mamy kulturę „ludową”. Nie mówimy więc o ludoznawstwie Australii czy Zulusów, lecz tylko o etnografii (Bystron 1926: 7).

Bystron, definiując „kulturę ludową”, nie ogranicza jej do „ludu”, natomiast pisze o niej jako o nauce o określonych treściach kulturowych (1926: 5), w sposób, który przejęty został przez twórców terminu „kultura typu ludowego” Zwalcza włączanie ludoznawstwa, ale także etnografii i etnologii, do nauk antropologicznych: „(...) wielką szkodę wyrządza odrębności i rozwojowi naszej nauki stanowisko tzw. „nauk antropologicznych”, które więzi ludoznawstwo wraz z naukami przedmiotem i metodami najzupełniej obcymi ” (1926: 12).

Umieszczanie etnografii i etnologii razem z antropologią w dziale nauk przyrodniczych występowało także „do niedawna” w klasyfikacji bibliotecznej, o czym pisze Flora Zienkiewiczowa (1929: 7).

Znaczną część pracy, zarówno Bystronia, jak i Fischera, zajmuje charakterystyka kultury ludowej. Przedstawiona ona została u Fischera w trzech działach: kultury materialnej, społecznej i duchowej; u Bystronia: kultury umysłowej, społecznej i technicznej, dodatkowo w dziale „Mowa i znaki”. Obydwaj autorzy ograniczyli swoje prace do omówienia „polskiego obszaru etnograficznego” (Fischer 1926: 9-10) czy „polskiego terytorium etnograficznego” (Bystron 1926: 10). Oznaczało to nieuwzględnienie kultury Rusinów/Ukraińców, Białorusinów i Litwinów, szeroko omówionych w opracowaniu Karłowicza (1906). Zrezygnowano zatem z przyjmowanej przez Karłowicza koncepcji

„ludów na ziemiach polskich” (1906: 87) jako przedmiotu ludoznawstwa polskiego, koncepcji wieloetnicznej Rzeczypospolitej, na rzecz idei państwa narodowego z dominującą grupą etnicznie polską. Bystroń omówił jedynie „grupy obce na ziemiach polskich”: Niemców, Żydów, Karaitów, Moslimów, Ormian i Cyganów (1926: 119 i n.). Obydwaj autorzy terytorium czy obszar etnograficznie polski pragną wyznaczyć na podstawie zespołu wyznaczników kulturowych, ze względu jednak na trudności identyfikują go głównie na podstawie cech językowych (Bystroń 1926: 10 i n.; Fischer: 1926: 9 i n.). Tylko Bystroń i tylko w wyznaczaniu granic grup etnograficznych bierze, w rozpatrywanej tu pracy, pod uwagę samookreślenie się ludności (1926: 111). Etnologowie traktowali grupy etnograficzne i etniczne głównie przedmiotowo, zajmując się zespołami elementów kulturowych i ich zasięgami (Posern-Zieliński 1995: 298). Wojciech Olszewski przeciwstawia im przedstawicieli nurtu humanistycznego w „myśli etnologicznej”, zajmujących się problematyką narodowościową, jednakże w większości nieco później, bo w latach 30. XX wieku, socjologów, demografów, historyków, także etnologów, akceptujących znaczenie „współczynnika humanistycznego” i odrzucających przekonanie o istnieniu obiektywnych wyznaczników przynależności etnicznej (2001: 12 i n.). W pracach etnologicznych omawianego przeze mnie okresu, tak ze względu na przyjmowane przez etnologów złożenia badawcze, jak i na czas budowania państwa narodowego, zabrakło obrony praw mniejszości narodowych i etnicznych. Jednym z wyjątków w środowisku naukowym był Jan Baudouin de Courtenay, językoznawca, zasłużony dla studiów etnicznych, przekonujący do prawa Ukraińców do równouprawnienia i uwzględnienia ich aspiracji kulturalnych i politycznych, w tym posiadania uniwersytetu w niepodległej Polsce (Jasiewicz 2011b: 104 i in.).

O metodach i kierunkach w etnologii pisali Stanisław Poniąkowski (1917-18) oraz Janina Klawe (1922), która w roku 1920 obroniła na Uniwersytecie w Poznaniu pracę doktorską przygotowaną pod kierunkiem Jana Stanisława Bystronia (Armon 2001:25).

Pracowano głównie indywidualnie, Bystroń skarży się w słowie od autora: „Pracowałem nad tą książką dziwnie sam; nie miałem wzorów polskich czy obcych, poprzedników ani pomocników” (1926).

Wyjątkiem był Moszyński, który od roku 1922 prowadził badania nad kulturą materialną Polski w stu wybranych wioskach, wspomagany na początku lat 30. przez kolegów ze środowiska naukowego oraz uczniów

Cezarii Baudouin i swoich (Moszyński 1938: 155). Lata 20. pozwoliły Moszyńskiemu na zgromadzenie materiału, opracowanie i opublikowanie cz. 1 *Kultury ludowej Słowian* (1929) oraz przygotowanie wydanego już w latach 30. XX wieku *Atlasu kultury ludowej w Polsce*. Bystron opublikował, najpierw w roku 1923 w „Przeglądzie Współczesnym”, a w roku 1924 w odbitce, *Megalomanię narodową. Źródła, teorie, skutki*, którą włączył do książkowego, poszerzonego wydania *Megalomanii narodowej* z roku 1935. Kontynuowano prace bibliograficzne w zakresie etnologii polskiej (Bachmann, Bystron, Fischer). Bystron przygotował bibliografię za lata 1911-1928 (1929). W przekazanej przez tegoż autora do międzynarodowego pisma „Slavia” adnotowanej bibliografii ludoznawstwa polskiego, także obejmującej lata przed i po uzyskaniu niepodległości, rozwój dyscypliny przedstawiono jako proces ciągły. Brak mowy o odbudowie państwa, pojawia się jedynie enigmatyczne stwierdzenie „o ożywieniu się ruchu na polu etnografii” (Bystron 1923-24; 1926-27: 622). Nastąpił rozwój zarówno badań etnologicznych, jak i informacji o nich.

Zakończenie

Etnologia polska (etnografia, ludoznawstwo) opuściła okres zaborów z niedoborem profesjonalnych uczonych i instytucji naukowych. Wyniosła natomiast z niego doświadczenia badawcze, także organizacyjne, które pozwoliły jej przekształcić się w II połowie XIX wieku z zainteresowań poznawczych w dyscyplinę naukową, współpracującą z innymi dziedzinami wiedzy i utrzymującą kontakt z nauką światową. Pozbawiona własnego państwa narodowego, działająca w trudnych warunkach, skazana na inicjatywy indywidualne, potrafiła zdobyć kapitał społecznego zainteresowania, który w postaci społecznego mecenatu, oczywiście na miarę możliwości ówczesnego społeczeństwa polskiego, rekompensował brak wsparcia instytucji państwowych. Zabory, włączając poszczególne dzielnice Polski do obcych organizmów państwowych i utrudniając komunikację między nimi, jednocześnie umożliwiały Polakom poznawanie dorobku etnologii narodowych tych państw i penetrację obszarów do nich należących, interesujących etnologicznie, szczególnie na wschodzie. Zachęcały również do studiowania poza granicami państw zaborczych. Sytuacja ta uczyniła etnologię polską nie tylko otwartą na idee naukowe płynące z zewnątrz, ale także na problematykę wykraczającą poza

obszar ziem polskich. Zbudowanie podstaw dyscypliny w czasie zaborów sprawiło, że po odzyskaniu niepodległości nie było konieczności tworzenia jej od nowa, a możliwa stała się kontynuacja w oparciu o uczonych i instytucje dotąd pracujące.

Okres kilkunastu lat po odzyskaniu niepodległości, do końca lat 20. XX wieku, będący przedmiotem tego opracowania, był wypełniony staraniami o stworzenie instytucjonalnych podstaw działalności etnologicznej i uzyskanie dla niej akceptacji państwa i społeczeństwa. Brak jednomyślności w sprawie charakteru, a nawet nazwy dyscypliny, różnorodność nurtów i orientacji teoretycznych nie przeszkodziły w porozumiewaniu się uczonych w celu zapewnienia możliwości badawczych. Etnologia, umieszczana dotąd w zespole nauk antropologicznych, zaliczanych do przyrodniczych, przemieszczała się w kierunku nauk humanistycznych. Koncentrowano się na sprawach polskich, rozpatrując je niekiedy, z wykorzystaniem dotychczasowej wiedzy i kontaktów naukowych oraz obecności w państwie słowiańskich mniejszości etnicznych, w perspektywie ogólnosłowiańskiej. Głównym przedmiotem badań pozostawała kultura ludowa, ważna ze względu na społeczne i narodowe znaczenie ludu oraz na jej odrębność. Wykraczano jednakże poza jej zakres, poszukując możliwości zajęcia się zjawiskami kulturowymi o charakterze już nie ograniczonym do jednej warstwy społecznej, a uniwersalnym, wyróżnionymi na podstawie specyfiki przekazu lub szczególnych cech odkrywanych w istocie zjawiska. Nadal interesowano się przede wszystkim wytworami kultury, przedmiotami lub powtarzalnymi zachowaniami; dostrzegalne jest jednak w działalności niektórych badaczy zajęcie się światem przekonań i wartości. Utrzymano współpracę z innymi dyscyplinami naukowymi, głównie z socjologią i językoznawstwem – współpracę tak bliską, że niektórzy badacze zaliczani są do kilku różnych dyscyplin. Związek z antropologią fizyczną, bardzo silny na przełomie XIX i XX wieku, nadal istniał, uległ jednak osłabieniu. Zainicjowano ważne prace badawcze i zdołano opublikować wyniki niektórych z nich. Poszerzono, w istocie stworzono, system uniwersyteckiego kształcenia etnologów. Zapoczątkowano nowoczesne muzealnictwo etnograficzne. Powiększono, przygotowując młodych badaczy, zespół profesjonalnych etnologów. Kontynuacja w nowych warunkach zapewnionych przez narodowe państwo stała się rozwojem stwarzającym korzystne perspektywy dla dalszej działalności etnologów.

BIBLIOGRAFIA

- Armon, W. (2001). Początki etnologii uniwersyteckiej w Polsce. W: Z. Jasiewicz, T. Karwicka (red.). *Przeszłość etnologii polskiej w jej teraźniejszości*, s. 17-30. Prace Komitetu Nauk Etnologicznych PAN nr 10. Poznań: DALET.
- Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz, C. (1923). Materiał naukowy i przedmiot etnologii. *Lud* t. 22, 26-32.
- Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz, C. (1929). O potrzebach etnologii w Polsce. *Nauka Polska* t. 10, 250-258.
- Berwiński, R. (1854). *Studia o literaturze ludowej ze stanowiska historycznej i naukowej krytyki*, t. 1-2, Poznań.
- Bieńkowski, W. (1967) Badania etnograficzne Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie oraz Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności. *Lud* t. 51, 69-81.
- Błachowski A. (2011). *Ubiór i krajobraz kulturowy Polski i Ukrainy Zachodniej w ikonografii J. Głogowskiego i K. W. Kielisińskiego*. Toruń: Muzeum Etnograficzne im. M. Znamierowskiej-Prüfferowej.
- Brzozowska-Komorowska, T. (1982). Ryszard Berwiński (1819-1879). W: H. Kapelański, J. Krzyżanowski (red.). *Dzieje folklorystyki polskiej. T. 1* (s. 11-24). Warszawa.
- Brzozowski, S. (1987). Warunki rozwoju nauki polskiej w kraju, 1860-1918. W: B. Jacewski (red.). *Życie naukowe w Polsce w II połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje* (s. 13-57). Wrocław: Ossolineum.
- Bychowiec, J.W. (1817). *Rzut oka na Rosyją pod względami historycznym, statystycznym, politycznym, moralnym, naukowym i gustu*. Warszawa.
- Bychowiec, J.W. (1819). *Prospekt do dzieła pod napisem: Nauka o człowieku uważanym co do sprawności jego w życiu ze społecznymi ludźmi, czyli antropologia pod względem pragmatycznym*. Grodno.
- Bystroń, J.S. (1923-1924). Ludoznawstwo polskie w ostatnim dziesięcioleciu 1912-21. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* r. 2, 548-552.
- Bystroń, J.S. (1926-1927). Ludoznawstwo polskie w latach 1922-1925. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii* r. 5, 614-625.
- Bystroń, J.S. (1926). *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*. Lwów: K. S. Jakubowski.
- Bystroń, J.S. (1929). *Bibliografia etnografii polskiej. T. 1*. Kraków.
- Czaplicka, M. (1911). Stanowisko etnografii w dobie obecnej. *Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany* r. 2, nr 13, 193-195; r. 2, nr 14, 209-211.
- Czarnowska, M. (1817). Zabytki mitologii słowiańskiej w zwyczajach wiejskiego ludu na Białej Rusi dochowane. *Dziennik Wileński* t. 6, nr 34, 396-408.

- Czekanowski, J. (1918). W sprawie potrzeb nauk antropologicznych w Polsce. *Nauka Polska* t. 1, 201-223.
- Czekanowski, J. (1922). Antropologia, etnologia i prehistoria. *Lud* t. 21, 3-16.
- Czekanowski, J. (1929). Potrzeby antropologii polskiej. *Nauka Polska* t. 10, 232-245.
- Czekanowski, J. (1946). Półwiecze Towarzystwa Ludoznawczego. *Lud* t. 36, 33-88.
- Czekanowski, J. (1956). *Sto lat antropologii polskiej, 1856-1956. Ośrodek lwowski*. Wrocław.
- Čepaitienė, A. (2014). Eustachijus Tiškevičius ir etnologinio pobūdžio indos. W: Ž. Būčys, R. Griškaitė (red.). *Eustachijus Tiškevičius: darbai ir kontekstai. Mokslo straipsnių rinkinys* (s. 145-155). Vilnius.
- Damrosz, J. (1988). *Rozwój pojęć podstawowych w polskiej nauce o kulturze ludowej do roku 1939*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Dołęga-Chodakowski, Z. (Czarnecki, A.) (1818). O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem. *Ćwiczenia Naukowe* t. 1, 1-27.
- Drugi... (1927) II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce. *Lud* t. 26, 126-130.
- Fischer, A. (1922) Znaczenie etnologii dla innych nauk. *Lud* t. 21, 81-92.
- Fischer, A. (1926) *Lud polski. Podręcznik etnografii Polski*. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Fischer, A. (1929). *Zarys etnograficzny województwa pomorskiego*. Toruń: Instytut Bałtycki.
- Fischer, A. (b. r.) *Etnografia województw południowo-wschodnich*, maszynopis, Archiwum Naukowe Polskiego Towarzystwa ludoznawczego, sygn. 125.
- Frankowski, E. (1922). Kronika Polskiego Towarzystwa Etnologicznego. *Lud* t. 21, 70-77.
- Frankowski, E. (1923). Ludoznawstwo na wsi. *Nauka Polska* t. 4, 204-213.
- Instrukcja... (1816). Instrukcja do układania zapisów w przedmiocie historii. *Dziennik Wileński* t. 4, nr 20, 129-144.
- Jaczewski, B. (1987) *Życie naukowe w Polsce odrodzonej*. W: B. Jaczewski (red.). *Życie naukowe w Polsce w drugiej połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje* (s. 206-234). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jasiewicz, Z. (2009) Karty z dziejów etnologii uniwersyteckiej w Poznaniu. W: J. Bednarski, P. Fabiś (red.). *Etnologia Uniwersytecka w Poznaniu, 1919-2009* (s. 13-30). Poznań: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej.
- Jasiewicz, Z. (2011a). *Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918)*. Poznań: Instytut im. Oskara Kolberga, Komitet Nauk Etnologicznych PAN.

- Jasiewicz, Z. (2011b). Status etniczny i narodowy Ukraińców w pracach polskich uczonych i publicystów XIX i początków XX wieku. Jan Baudouin de Courtenay i inni. W: A. Kijas (red.). *Ukraińcy – historia i kultura* (s. 95-107). Szreniawa.
- Jasiński, J. (1818). *Antropologia o własnościach człowieka fizycznych i moralnych*. Wilno.
- Kamocki, J. (1953). *Przegląd kwestionariuszy etnograficznych wydanych w języku polskim*. Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Karłowicz, J., Jabłonowski, A. (1906). Lud. Rys ludoznawstwa polskiego. *Polska. Obrazy i opisy*. T. 1, 71-215. Lwów.
- Klawe, J. (1922). Metody i kierunki w etnologii ze stanowiska socjologii. *Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* t. 3, 1-16.
- Kłodnicki, Z. (1997). Dzieje Towarzystwa. W: Z. Kłodnicki (red.). *Kronika polskiego Towarzystwa Ludoznawczego (1895-1995)* (s. 15-124). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Kolberg, O. (1857, 1961). *Pieśni ludu polskiego*. Wrocław-Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. Seria *Dziela wszystkie Oskara Kolberga*, t. 1.
- Kolberg, O. (1865). Do Redakcji „Biblioteki Warszawskiej”. List otwarty. *Biblioteka Warszawska* t. 1, z. 2, 306-308.
- Kolberg, O. (1875, 1963). *Wielkie Księstwo Poznańskie*, z. 1, Wrocław-Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. Seria *Dziela wszystkie Oskara Kolberga*, t. 9.
- Kolberg, O. (1876, 1871) Obecne stanowisko etnografii. W: O. Kolberg, *Studia, rozprawy i artykuły* (red. E. Miller, A. Skrukwa). s. 3-25. Wrocław-Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. Seria *Dziela wszystkie Oskara Kolberga*, t. 63
- Kolberg, O. (1965) *Korespondencja Oskara Kolberga cz. I (1837-1876)*. Zebrała M. Turczynowiczowa (red. A. Skrukwa, E. Krzyżaniak). Wrocław-Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze. Seria *Dziela wszystkie Oskara Kolberga*, t. 64.
- Kołątaj, H. (1810). List H. K. do T. M. z Ołomuńca dnia 15 lipca 1802 r. pisany. *Pamiętnik Warszawski* r. 7, t. 2, nr 4, 17-42.
- Kopernicki, I. (1885). *O etnografii i etnologii, ich przedmiot, rozwój i znaczenie naukowe, dla Encyklopedii wychowawczej*. Warszawa.
- Kosiński, A.J. (1981). *Nauka polska w wieku XIX i XX. Studium naukometryczne*. Wrocław: Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej.
- Krzywicki, L. (1893, 1969). *Ludy. Zarys antropologii etnicznej*, I wyd. 1893. Przedruk w: Krzywicki, L., *Dziela* t. 7. Warszawa.

- Kubica, G. (2015). *Maria Czaplicka: pleć, szamanizm, rasa. Biografia antropologiczna*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Kutrzebianka, A. (1948). *Rozwój etnografii i etnologii w Polsce*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Lubicz-Czerwiński, I. (1811). *Okolica Zadniestrska między Stryjem a Łomnicą, czyli opis Ziemi i dawnych klęsk i odmian tej Okolicy; tudzież jaki jest lud prosty dla religii i dla Pana swego? Zgoła jaki on jest? w całym sposobie życia swego, lub w swych zabobonach albo zwyczajach*. Lwów.
- Majewski, E. (1904). Nasze sześćdziesiąt lat 1899-1904. *Wisła* t. 18, 407-413.
- Manugiewicz, J. (1967). Etnografia w warszawskich towarzystwach naukowych i ich zastępnikach. *Lud* t. 51, 61-70.
- Michalski, J. (1958). „Słownik języka polskiego” Samuela Bogumiła Lindego w opinii współczesnych. *Historia Nauk Społecznych* z. 2, 203-220. Seria *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej* t. 6.
- Michalski, J. (1977). Warunki rozwoju nauki polskiej w latach 1795-1862. W: B. Suchodolski (red.). *Historia nauki polskiej*, t. 3 (s. 3-351). Wrocław: Ossolineum.
- Moszyński, K. (1929). Stan obecny i potrzeby nauk etnologicznych. *Nauka Polska* t. 10, 246-249.
- Moszyński, K. (1938). Die polnische Ethnologie und Ethnographie seit dem Jahre 1925. *Baltoslavica. Biuletyn Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie* t. 3, 136-202.
- Nowosielski, A. (Marcinkowski A.) (1857). *Lud ukraiński*, t. 1-2. Wilno.
- Obrzędy... (1819). Obrzędy weselne ludu wiejskiego w guberni mińskiej, w powiecie borysowskim, w parafii hajeńskiej, obserwowane w latach 1800, 1-szym i 2-gim, z niektórymi piosnkami i ich zwyczajna nuta. *Tygodnik Wileński* r. 4, t. 7, nr 130, 1-18; nr 132, 81-104.
- Odezwa... (b.r.) *Odezwa w sprawie zbierania materiałów do folkloru wojennego*. Kraków: Polskie Archiwum Wojenne.
- Olszewski, W. (2001). *Patriotyzm i tolerancja. Nurt humanistyczny w polskiej myśli etnologicznej do drugiej wojny światowej wobec procesów etnicznych na Kresach*. Toruń.
- d’Omalius, J.J. (1852). *O plemionach rodzaju ludzkiego, czyli krótki zarys etnografii; O rasach ludzkich, czyli zasady etnografii* (przeł. W. P. [Wacław Przybylski]). Wilno.
- Oskar Kolberg... (2014). *Oskar Kolberg, 1814 – 1890* (oprac. K. Markiewicz). Radom, Warszawa: Muzeum Wsi Radomskiej.

- Paluch, A. (1983). *Malinowski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Paprocka, W. (2001). Instytucje i organizacje polskie na Kresach Wschodnich, 1920-1939. *Etnografia Polska* t. 45, 9-22.
- Piskurewicz, J. (1987). Warszawskie instytucje społecznego mecenatu nauki w okresie 1869-1906. W: B. Jaczewski (red.). *Życie naukowe w Polsce w II połowie XIX i w XX wieku. Organizacje i instytucje* (s. 58-105). Wrocław: Ossolineum.
- Polskie instytucje... (1919). Polskie instytucje i towarzystwa naukowe powołane do życia w okresie wojennym. *Nauka Polska* t. 2, 579-593.
- Poniatowski, S. (1917-1918). O metodzie historycznej w etnologii i znaczeniu jej wyników dla historii. *Przegląd Historyczny* t. 21, 303-319.
- Poniatowski, S. (1922) Zadania i przedmiot etnologii. *Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* t. 2, 1-30.
- Posern-Zieliński, A. (1973). Kształtowanie się etnografii polskiej jako samodzielnej dyscypliny naukowej (do 1939r.). W: M. Terlecka (red.). *Historia etnografii polskiej* (s. 29-113). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Posern-Zieliński, A. (1995). Studia etniczne w polskiej etnologii po roku 1945. Ich uwarunkowania, konteksty i nurty. *Lud* t. 78, 293-316.
- Punkta... (1805). Punkta do zebrania postrzeżeń i wiadomości w przedmiotach fizycznych w Wydziale Imperatorskiego Wileńskiego Uniwersytetu. *Nowy Pamiętnik Warszawski* t. 18, 354.
- Skład... (1922). Skład Instytutu Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w roku 1921/2. *Archiwum Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*, okładka.
- Sokolewicz, Z. (1987). Etnografia i etnologia. W: B. Suchodolski (red.). *Historia nauki polskiej*, t. 4, 1863-1918, cz. 3 (s. 861-885). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Sokolewicz, Z. (2007) Katedry, uczeni. W: J. Jasionowska i in. (red.). *Historia i współczesność warszawskiej etnologii. Zjazd absolwentów* (s. 10-33). Warszawa: Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW.
- Sprawozdanie... (1916). Sprawozdanie z działalności Grona Miłośników Ludoznawstwa Polskiego przy Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie (1915-1917). *Wisła* t. 20, 288-289.
- Sujkowski, A. (1919). W sprawie badania kultury polskiej. *Nauka Polska* t. 2, 77-97.
- Śniadecki, J. (1804-1814). *Teoria jestestw organicznych*, t. 1-2. Wilno.
- Staszic, S. (1819-1820). *Ród ludzki. poema dydaktyczne, Dzieła* t. 7-9. Warszawa.

- Towarzystwo... (1922). Towarzystwo Ludoznawcze we Lwowie [przedmowa]. *Lud* t. 21, 1-2.
- Udział... (1919). Udział Rządu Polskiego w popieraniu nauki. *Nauka Polska* t. 2, 599-602.
- Wrońska, J. (1992). Definicje etnografii i etnologii w polskich encyklopediach z drugiej połowy XIX i na początku XX wieku. *Etnografia Polska* t. 36, z. 1, 7-20.
- Zadrożyńska, A., Zamojska, D. (2002). Cezaria Anna Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jedrzejewiczowa. Etnolog, profesor uniwersytetów w Wilnie, Warszawie i Londynie. W: E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss (red.). *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 1 (s. 3-7). Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Zawiliński, R. (1887). O sposobie gromadzenia materiałów etnograficznych. *Wisła* t. 1, 43-48.
- Ziajka, F. (2010). Franciszek Gawełek (1884-1919). Etnograf, asystent Zakładu Antropologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesor Uniwersytetu Lubelskiego. W: A. Spiss, Z. Szromba-Rysowa (red.). *Etnografowie i ludoznawcy polscy. Sylwetki, szkice biograficzne*, t. 3 (s. 85-93). Wrocław-Kraków: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Zienkiewiczowa, F. (1929). Projekt i uzasadnienie skorowidzów do wydawnictw etnograficznych Akademii Umiejętności. *Lud* t. 28, 1-16.